

श्रीपरशुराम

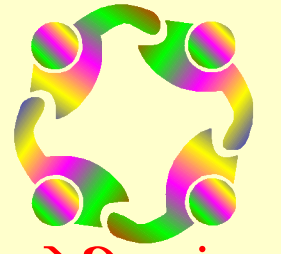
श्रीकोळेश्वर

श्रीयोगेश्वरी

भावे मित्र मंडळाचे द्वै मासिक

‘भावे-प्रयोग’

भावे मित्र मंडळ

एक परिवार

भावे मित्र मंडळाचे द्वैमासिक मार्च २०२५

कुलवृत्तांताचे काम सुरू होऊन दीड वर्षापेक्षा जास्त कालावधी झाला आहे. अनेकांचे कुलवृत्तांताचे फॉर्म अजून आलेले नाहीत. सर्व भावे कुलबंधू आणि माहेरवाशिणींना विनंती की, कुलवृत्तांताचे काम लवकरात लवकर संपावे यासाठी ज्यांनी फॉर्म भरून पाठवलेले नाहीत त्यांनी ते तात्काळ भरून पाठवावेत. कुलवृत्तांत प्रकाशित करण्याचे भावे मित्र मंडळाने ठरविल्यानंतर आपले फॉर्म राहून गेल्यास नंतर ती माहिती कुलवृत्तांतात नंतर समाविष्ट करता येणार नाही याची नोंद घ्यावी. फॉर्म या पत्त्यावर पाठवावेत. – भावे मित्र मंडळ, द्वारा एल.डी. भावे अँड सन्स १२४४, आपटे रोड, डेक्कन जिमखाना, पुणे ४११००४.

कौशिक गोत्री, चित्पावन भावे कुलाचा कुलवृत्तांत

भावे मित्र मंडळ स्थापन होऊन नंतर २००६ मध्ये भावे मित्र मंडळाची नोंदणी झाली. भावे मित्र मंडळाचे द्वैमासिक प्रकाशित होऊ लागले. भावे मंडळाचे अनेक पत्ते मंडळाकडे उपलब्ध झाले. ह्या द्वैमासिकातून छोट्याशा चौकटीतून कुलवृत्तांतासंबंधात काम करता येईल का, अशी विचारणा सतत होत असे. प्रत्यक्षात काहीच घडत नव्हतं. मार्च २०२० मध्ये कोरोनामुळे लॉकडाऊन आलं. त्यावेळेला मी असा विचार केला की १९९१ सालचा कुलवृत्तांत जर पुन्हा जसाच्या तसा टाईप करून ठेवला तर नंतर त्यामध्ये नवीन आलेली माहिती आपल्याला घेता येईल. माझा पूर्वी प्रकाशनाचा व्यवसाय असल्याने व दर दोन महिन्याने प्रकाशित होणारे आपले नियतकालिकाचे काम मी माझ्याकडेच करित असल्याने कुलवृत्तांतासाठी काय करावे लागेल याची मला कल्पना आली व मी कुलवृत्तांताचे काम हळूहळू सुरू केले. आता कुलवृत्तांताच्या माहितीचा ६० ते ७० टक्के भाग पूर्ण झाला आहे. आता नवीन माहिती येणे आवश्यक आहे. त्यासाठी एक फॉर्म तयार केला आहे. तो फॉर्म पान क्रमांक ३ वर छापला आहे. – अभय शंकर भावे.

भावे कुलवृत्तांताचा फॉर्म भरताना लक्षात घ्यावयाचे मुद्दे ..

१) प्राजक्तच्या या अंकात दिलेला फॉर्म सर्वांनी भरून पाठवायचा आहे. २) सर्वप्रथम कुलवृत्तांतातील आपल्या घराण्याच्या नोंदी पहाव्यात. कुलवृत्तांतात नाव सापडत नसेल तर आपल्या वडिलांचे, आजोबांचे व पणजोबांचे पूर्ण नाव अभय शंकर भावे यांना कळवलेत तर ते कुलवृत्तांतातील त्या पानाचा फोटो पाठवतील. ३) आपल्या घरातील कोणत्या व्यक्तीपर्यंतची माहिती आली आहे, ते पहावे. ज्या सदस्यांबद्दल ‘माहिती उपलब्ध नाही’ असे लिहिले आहे, त्यांचीही माहिती वेगळ्या फॉर्ममध्ये लिहून पाठवायची आहे. ४) १९९१ साली कुलवृत्तांत छापल्यानंतर आपल्या घरात झालेली लग्नं, नवीन जन्मलेले सदस्य, अगदी

तान्हा मुलांची सुद्धा माहिती, तसेच घरातील सदस्यांचे झालेले मृत्यू, यांची माहिती भरायची आहे. १९९१ सालानंतर आपल्या आयुष्यातले बदल जसे नोकरी, रिटायरमेंट याबद्दलही माहिती लिहायची आहे. ५) घरातल्या प्रत्येक व्यक्तीचा वेगळा फॉर्म भरायचा आहे. कारण त्यात प्रत्येकाची जन्मतारीख, शिक्षण, प्रत्येकाचा व्यवसाय नोकरी याची वेगळी वेगळी माहिती भरायची आहे. त्यासाठी प्राजक्तमध्ये आलेल्या फॉर्मच्या, घरातील संख्येप्रमाणे झेरॉक्स काढाव्यात. ६) आपल्या मुलींची लग्ने झाली असल्यास त्यांचं आधीचं नाव, आत्ताचं नाव, शिक्षण, नोकरी आणि लग्नानंतरचा तिचा पत्ता, याबद्दलची माहिती वेगळ्या फॉर्मवर द्यायची आहे. ७) आईवडील ह्यात नसल्यास बहिणींची किंवा आत्यांची माहिती भावांनी वेगवेगळ्या फॉर्ममध्ये लिहून पाठवावी. ८) भावे घराण्यातील स्त्रियांनी/म्हणजे सासू आणि सुनांनी, फॉर्म भरताना, घराणे लिहावे, कुलवृत्तांतातील पान क्रमांक लिहावा. त्यानंतर पणजोबांचे, आजोबांचे नाव आणि व्यक्तीचे नाव, इथे काहीच लिहायचे नाही. ‘पत्नीचे नाव’ पासून त्यांनी आपली माहिती लिहावी. त्यात, स्वतःच्या नावानंतर माहेरचे पूर्ण नाव लिहावे व पुढील माहिती भरावी. ९) ह्यात नसलेल्यांच्या मृत्युचे दिनांकही द्यायचे आहेत. आपापले फॉर्म भरून झाल्यानंतर, आपल्या नातेवाईकांना, तसेच आपल्या जवळपास रहाणाऱ्या भाव्यांनाही याची माहिती द्यावी आणि लवकरात लवकर फॉर्म भरून पाठवण्यास उद्युक्त करावे.

यासंदर्भात कुठलीही शंका असल्यास श्री. अभय शंकर भावे ९४२२३०६०३३ यांच्याशी संपर्क करावा. फॉर्म पोस्टाने खालील पत्त्यावर पाठवावेत. भावे मित्र मंडळ, द्वारा एल.डी.भावे अँड सन्स, १२४४, आपटे रस्ता, डेक्कन जिमखाना, पुणे ४११००४.

ई-मेलने फॉर्म पाठवायचे असतील तर bhave1956@gmail.com या ई-मेल वर पाठवावेत.

संपादकीय

भावे कुलवृत्तांताचे काम सुरू होऊन आता दीड वर्ष होऊन गेले आहे. कुलवृत्तांताचे फॉर्म भरून घ्या अशी विनंती केल्यावर काहीजण कधीपर्यंत फॉर्म भरून दिले तर चालतील असे विचारतात. याला मुदत नसली तरी हे काम लवकरात लवकर पूर्ण व्हावे यासाठी फॉर्म तात्काळ भरावेत.

अद्याप अनेक भावे कुटुंबियांचे कुलवृत्तांताचे फॉर्म येणे शिल्लक आहे. आमची माहिती मागच्या कुलवृत्तांतात आहे. आता पुन्हा फॉर्म कशाला भरून हवेत? असे प्रश्न विचारले जातात. १९९१ सालच्या नंतर त्या माहितीत अनेक बदल झाले असणारच ना? म्हणून नव्याने फॉर्म भरणे आवश्यक आहे.

आपले घराणे कोणते? कुलवृत्तांतात नाव आहे की नाही? याचा विचार न करता फॉर्म भरून पाठवावेत, घराणे शोधण्याचे काम कुलवृत्तांताचे काम करणारे करतीलच. भावे कुलवृत्तांताचे फॉर्म भरून पाठवण्यासाठी तासाभराचाच अवधी लागतो, त्यामुळे वेळ काढून कुलवृत्तांताचे फॉर्म भरून पाठवावेत. सर्वांनी आपले फॉर्म भरताना आपल्या मागील पिढीचेही अपडेटस भरून पाठवावेत. तसेच प्रत्येक व्यक्तीचा स्वतंत्र फॉर्म भरावा म्हणजे कुलवृत्तांतात सर्व माहिती समाविष्ट होईल. कुलवृत्तांताचा फॉर्म भरण्यासंबंधीची अधिक माहिती पान क्र १ वर व भरून घ्यायचा फॉर्म पान क्र ३ वर आहे.

Unsung Heros गाऊ त्यांना आरती! अनेक अलौकिक, दुर्मिळ गुणवत्ता असलेल्या भावे कुलातील व्यक्ती केवळ प्रसिद्धीचे कोंडण न लाभल्यामुळे विस्मृतीत गेल्या. अशा व्यक्तिमत्त्वांचा परिचय करून देणारे हे सदर आहे. या लेखमालिकेतून भावे कुलात आपल्या कार्यकर्तृत्वाने विविध क्षेत्रात ज्यांनी आपला ठसा उमटवला अशा व्यक्तींची माहिती देण्याच्या या उपक्रमाला वाचकांची पसंती असल्याचे त्यांच्या येणाऱ्या प्रतिक्रियांमुळे लक्षात येते आहे. अशा व्यक्तींची माहिती आम्हास लिहून पाठवावी, म्हणजे ती पुढील अंकांमधून प्रकाशित करता येईल व कुलवृत्तांतातही समाविष्ट करता येईल.

'उद्योजक म्हणून घडताना' ही भाव्यांमधील व्यावसायिकांनी आपण व्यवसाय का करू लागलो, त्या मागची प्रेरणा कोणाची, व्यवसाय करताना अडचणी काय आल्या अशा अनुभव कथनाची ही लेखमाला आहे. आपले व्यावसायिक अनुभव मराठी, इंग्रजी, हिंदी या कोणत्याही भाषेतून साधारण १००० ते १२०० शब्दांत लिहून bhave1956@gmail.com या मेलवर पाठवावेत. व्यवसायात नव्याने येणाऱ्या भावी पिढीसाठी हे अनुभव निश्चित मार्गदर्शक ठरतील. अनेकांना लिखाणाची सवय नसते अशांनी ऑडियो रेकॉर्डिंग करून ते पाठविल्यास त्यावरूनही लेख तयार करून घेता येईल.

'भावे-प्रयोग'चा प्राजक्ततर्फे प्रकाशित होणाऱ्या अंकात आपला सहभाग लिखाणाच्या रूपाने हवा आहे. आपल्यात सिद्धहस्त लेखक आणि कवी आहेत, त्यांचेही साहित्य प्रकाशित करायची संधी मिळावी असे आवाहन याद्वारे मी करीत आहे. अनेकांना मी भेटत असतो, त्यावेळी त्यांना तुम्ही तुमच्या पद्धतीने लिहून घ्या, त्यावर संपादकीय संस्कार करून, लिखाण व्यवस्थित करून घेईन असे मी सांगत असतो. त्यामुळे आपल्याला सुचलेल्या विषयावरील लिखाण जरूर पाठवावे, ही विनंती.

अभय शंकर भावे

९४२२३०६०३३ Whats App / ७०२०६४५८९२

'भावे मित्र मंडळ-एक परिवार' ही संस्था २००६ मध्ये नोंदणीकृत झाली असून त्याचा नोंदणी क्रमांक MAH/357/2006 हा आहे.

अंकाबद्दल प्रतिक्रिया

Very interesting topics covered in this Prajakt. Thanks Abhayji and Parashuramkaka.

Leena Surendra Bhave, Pune.

डॉ. सरिता विनय भावे यांचा काश्मीरवरील लेख, रोहन दीपक भावे यांचा कोळथरेच्या उत्सवावरील लेख, रमा विनायक भावे यांचा कोळेश्वर उत्सवाच्या अनुभवावरील लेख, मधुकर सिधये यांचा शंखनाद हा लेख, उद्योजक प्रसाद विनायक भावे यांचा लेख उत्तम आहेत. शर्वा श्रीधर भावे आणि ओजस ओंकार भावे यांचे अभिनंदन. तसेच लीना सुरेंद्र भावे व ज्योती अभय भावे यांचेही अभिनंदन. डॉ. शिरीष सुरेश भावे यांचा अडगळीतले मोती हा लेख माझ्यासह सर्वांनाच आत्मपरीक्षण करायला लावणारा आहे.

राममोहन नीलकंठ भावे, मुंबई.

प्राजक्तचा अंक मिळाला. अंक खूप छान आहे. अंकामध्ये दिलेले योगेश्वरीची पालखी व कोळेश्वराचा उत्सव याच्या तारखा अगोदर कळल्या तर या ठिकाणी जाणे शक्य होईल असे वाटते. अनिरुद्ध केशव भावे, पालशेत.

जानेवारी २०२५ चा प्राजक्त मिळाला. खूप माहितीपूर्ण लेख आहेत. काश्मीरच्या बुर्जहोमबद्दल चांगली माहिती फोटोंसह दिल्याने चांगले वाटले. डॉ.सरिता विनय भावेना धन्यवाद. मधुकर सिधये यांचा शंखाविषयी लेख खूप माहितीपूर्ण व त्यातील काही गोष्टी आचरण करण्यासारख्या आहेत. कोळेश्वर उत्सवाचेही वर्णन वाचून तिथे असल्यासारखेच वाटले. वासुदेवशास्त्री खरे यांचे अल्पचरित्रही माहित झाले. त्यांचे चौफेर कर्तृत्व व प्रतिभा थक्क करणारी आहे. मी मिरज येथे असताना तिथे, खरे मंदिर, नावानेच वाचनालय आहे, तिथे जात असे. डॉ.शिरीष सुरेश भावे यांचे अडगळीतील मोती म्हणजे घोरोघरच्या वास्तवाचेच दर्शन. हा विरंगुळा ही छान वाटला. संपादक मंडळाचे धन्यवाद. प्रसाद रामकृष्ण भावे, पुणे.

सहवेदना

समीर उल्लास भावे, निगडी, पुणे. यांचे दि. २८ फेब्रुवारी २०२५ या दिवशी निधन झाले. त्यांच्या पश्चात वडील, पत्नी, मुलगी असा परीवार आहे. त्यांचा कमर्शियल फोटोग्राफीचा व्यवसाय होता.

त्यांच्या आत्म्याला सद्गती लाभो हीच ईश्वर तरणी प्रार्थना.

पोस्टाने पाठवलेला अंक न मिळण्याचे प्रमाण भरपूर आहे. अंक ई मेलने पाठविण्याचा प्रयोग चांगलाच यशस्वी ठरतो आहे. असाही एक सूर ऐकू आला की व्हॉट्स अॅपवर अंक पाठवा, पण ते शक्य नाहीये हे लक्षात घेऊनच ई-मेलचा मार्ग निवडला आहे. त्यासाठी कुटुंबातील सर्वांचे मेल अॅड्रेस पाठवावेत. अजूनही अनेकांचे मेल अॅड्रेस उपलब्ध झालेले नाहीत, तरी आपले मेल अॅड्रेस bhave1956@gmail.com या मेलवर कळवावेत म्हणजे पुढील अंक मेलनेही पाठवता येतील. मेल करताना आपल्या संपूर्ण नावासह पूर्ण पत्ता व फोन नंबरही कळवावा.

कौशिक गोत्री, चित्पावन, भावे कुलाच्या कुलवृत्तांतासाठी फॉर्म

हा फॉर्म कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीने किंवा प्रत्येक व्यक्तीचा स्वतंत्रपणे भरायचा आहे.

विवाहित स्त्रियांनी फॉर्म भरताना आपल्या पूर्ण नावासह पूर्वीचेही नाव लिहावे.

कुलवृत्तांताप्रमाणे घराणे : कुलवृत्तांतातील पान क्रमांक
(घराणे व पान क्रमांक माहिती नसल्यास किंवा सापडला नाही तर तसे लिहावे.)

मूळगाव :

पणजोबांचे संपूर्ण नाव : आजोबांचे संपूर्ण नाव :

वडिलांचे संपूर्ण नाव :

व्यक्तीचे संपूर्ण नाव :

पत्नीचे संपूर्ण नाव :

मुलगे व मुलींची संपूर्ण नावे :

.....

पत्ता :

.....

शहर/गाव पिन कोड क्र.

जन्म दिनांक शिक्षण :

फोन नं. एस.टी.डी कोड सहित. मोबाईल नं. :

व्हॉट्सअप नं. : ई-मेल :

नोकरी/व्यवसायाबद्दल व आपल्या आयुष्यातील विविध प्रगतीविषयी माहिती द्यावी.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

स्वाक्षरी

ये कश्मीर है - लेख क्र. १ प्राचीन बौद्ध अधिवास - हरवन

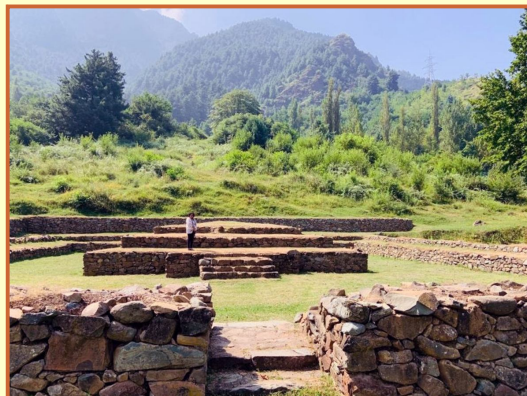
© डॉ. सरिता विनय भावे, मुंबई.
छायाचित्र क्रेडिट

डॉ. सरिता विनय भावे, साधना, संदर्भ.

या लेखमालेतील या जागेला भेट देण्याचा आणि पुरातत्वशास्त्र विषयातील मी केलेल्या कोर्सचा फारच जवळचा संबंध आहे, अर्थातच तेव्हा मला याची सुतराम कल्पना आलेली नव्हती! कोर्सच्या अभ्यासक्रमात भारताच्या उत्तर विभागातील एक महत्त्वाची नवाशमयुगीन साईट म्हणून बुर्जहोमचे नाव समजल्यावर बुर्जहोम या विषयावर फक्त वैचारिक पातळीवर उत्खनन करून (!) मी एक विस्तृत रिपोर्ट लिहिला होता. तोपर्यंत वर्षांचे श्रीनगर येथील कार्यालयीन कामकाजाचे बस्तान बसले होते. तिला भेटण्याबरोबरच काश्मीरचे पर्यटनही साधायचे असा विचार करणाऱ्या मंडळींच्या फेऱ्याही सुरू झाल्या होत्या. जेव्हा दस्तुरखुद तिचे यजमान आणि मुलं काश्मीरला गेली तेव्हा मी तिला आवर्जून बुर्जहोमलाही भेट द्यायला सांगितले. बुर्जहोमला ते जात असताना त्या रस्त्यावर अचानक एका वळणावर तिच्या यजमानांना 'प्राचीन स्तूप तथा मठ, हरवन' अशी दिशादर्शक पाटी दिसली! तेव्हा अशा प्रकारचीही जागा इथे आहे हे त्या सर्वांना कळले! पुढे आमच्या ट्रीपचे प्लॅनिंग करताना वर्षाने आवर्जून हरवनचा समावेश करण्यास सांगितले आणि अशा रीतीने 'बुर्जहोम'च्या बदल्यात 'हरवन' माझ्या पदरात पडून आम्हा मैत्रिणींमधील एक आगळीवेगळी देवाणघेवाण पूर्ण झाली!

कल्हणच्या 'राजतरंगिणी' या प्राचीन काश्मीरच्या इतिहासावर प्रकाशझोत टाकणाऱ्या महाकाव्यातील पृष्ठांमध्ये केवळ भूतकाळातील घटनांचाच उल्लेख होत नाही तर काश्मीरच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि धार्मिक घडामोडींवरही प्रकाशझोत पडतो. त्या असंख्य ऐतिहासिक घटनांपैकी एक उल्लेखनीय घटना म्हणजे नागा परंपरेच्या ऱ्हासानंतर, गहन धार्मिक विचारधारा असणाऱ्या बौद्धधर्माचा इथे झालेला उदय आणि उत्कर्ष होय. बौद्ध धर्माचा पुरस्कर्ता असणाऱ्या, कुशाण साम्राज्याच्या महान सम्राट कनिष्क (प्रथम) च्या कालखंडात म्हणजे साधारण पहिल्या शतकात काश्मीरमध्ये बौद्ध धर्म फोफावला. कनिष्क (प्रथम) ची कुशाणच्या पश्चिम अफगाणिस्तानपासून दक्षिणेकडे पाटलीपुत्रपर्यंत आणि मध्य आशिया व चीनमधील तारिम खोऱ्यापासून ते मध्य भारतापर्यंत विस्तार असलेल्या

विशाल साम्राज्यावर सत्ता होती. गांधार विभागाच्या पूर्वेकडे वसलेले काश्मीर याच साम्राज्याचा हिस्सा होते. इथूनच बौद्ध धर्माची जोपासना आणि इतरत्र प्रसार होण्यास मदत झाली. कनिष्कच्या काळापासून ते अगदी आठव्या शतकापर्यंत बौद्ध हाच काश्मीर मधील प्रमुख धर्म होता. पुढे हिंदू धर्माचे इथे पुनरुज्जीवन झाल्यावर येथील बौद्ध धर्माचे महत्त्व हळूहळू कमी होण्यास सुरुवात झाली. नंतर काश्मीरमध्ये इस्लामचा शिरकाव होऊन बौद्ध धर्माचे समूळ

काश्मीर पर्यटनात नेहमीचे सोनमर्ग, गुलमर्ग, पहलगाम सर्वच पर्यटक करतात आणि ते तसे करायलाही हवे. पण काश्मीरच्या या 'आऊट ऑफ थिस वर्ल्ड' सौंदर्याची आपल्या डोळ्यांवर, आपल्या अंतरात्म्यावर इतकी नशा चढते की काश्मीरबद्दल इतर काही माहिती करून घ्यावी ही चाहच आपल्या मनात निर्माण होत नाही. म्हणूनच जानेवारी २०२५ पासून आपण काश्मीरच्या काही 'ऑफ बीट' पर्यटन स्थळांची रोचक माहिती देणारी लेखमाला सुरू केली आहे. त्या मालिकेतील हा दुसरा लेख!

उच्चाटन होईपर्यंत, काही शतके तरी हिंदू धर्म आणि बौद्ध धर्म इथे समन्वयाने नांदत होते.

कल्हणने 'षडर्हदवन' (सहा साधुंचे उपवन) असे वर्णन केलेले हरवन, जबरवन पर्वतराजींच्या सानिध्यात, श्रीनगर पासून साधारण वीस कि. मी. अंतरावर आहे. हरवनच्या मठाची स्थापना कधी करण्यात आली हे निश्चित ठाऊक नसले तरी उत्खननात सापडलेली नाणी व अवशेषांच्या डेटिंग वरून त्याचा कालखंड पहिले ते सहावे शतक असू शकेल असा अंदाज व्यक्त केला आहे. तिथे लावलेल्या पुरातत्व विभागाच्या फलकावर दिलेल्या माहितीनुसार या प्राचीन मठाने बौद्ध धर्माच्या इतिहासात मोलाची भूमिका निभावली आहे. कुशाण सम्राट कनिष्क (प्रथम) च्या कालखंडात साधारण पहिल्या आणि दुसऱ्या शतकात बौद्ध धर्माच्या महायान संप्रदायातील 'सर्वास्तिवादा' संबंधित चौथी बौद्ध परिषद इथेच भरली होती. बौद्ध धर्मात क्रांतिकारक ठरलेल्या 'शून्यता' किंवा 'पोकळीवादा' (Emptiness) च्या सिद्धांताचे पुरस्कर्ते आणि महान बौद्ध धर्मगुरू नागार्जुन (इ. स. १५० - इ. स. २५०) यांचे वास्तव्य सुद्धा इथेच होते.

अर्वाचीन काळात हरवन हे पुरातत्व स्थळ तसे योगायोगानेच सापडले होते. त्याचे असे झाले, १८९५ साली श्रीनगरला पिण्याचे पाणी वाहून नेण्यासाठी केलेल्या नाल्याचे बांधकाम चालू होते. तेव्हा मक्याच्या शेतीच्या मधोमध असलेल्या जमिनीच्या मधल्या ओसाड भागाला तेथील गुराखी 'मातीच्या खापरांची जागा/शेत/क्षेत्र' असे संबोधित करतात हे अधिकार्यांना समजले. त्यांना जरा आश्चर्यच वाटले आणि टेकडीवर इतक्या उंचावर आणि वस्तीपासून फटकून असलेल्या या जागी आधी मनुष्याचा रहिवास असू शकेल का असा प्रश्न साहजिकच निर्माण झाला (पुढे ते खरेच ठरले). तथापि भारतीय पुरातत्व विभागाचे अधिकारी हिरानंद शास्त्री यांनी आजूबाजूला अरण्य असणाऱ्या या क्षेत्राला 'बौद्ध स्थळ' म्हणून

मान्यता देऊन, स्वतः १९१९ मध्ये वैयक्तिकरित्या या साईटचा अभ्यास करेपर्यंत ही जागा दुर्लक्षितच राहिली. पुढे १९२० - २१ साली काश्मीरचे सुप्रसिद्ध पुरातत्ववेत्ते आर. सी. काक यांनी इथे पहिले पद्धतशीर उत्खनन केले आणि कोरीवकाम केलेल्या असंख्य टेराकोटा फरशांचे (terracotta tiles, भाजक्या मातीच्या फरशा) अस्तित्त्व उघडकीला आले. या उत्खननामुळे प्राचीन काळात भरभराट झालेल्या बौद्ध संरचनात्मक संकुलाच्या अवशेषांची जगाला ओळख झाली.

अशी माहिती घेऊन, हरवनला जाणारा रस्ता दाखवणाऱ्या, मुख्य रस्त्याच्या कडेला असणाऱ्या पाटीच्या जवळपासच कार पार्क करून मी, साधना आणि नासिर (ती जागा निर्मनुष्य असेल हा विचार करून आम्हाला सोबत म्हणून!) चढ - उताराचा, खडकाळ - मातीचा, चिंचोळा - पसरलेला, सरळ - नागमोडी (साधारण ८०० मी.) रस्ता पार करून

एकदाचे इच्छित स्थळी पोचलो. आता पावेतो ऊन बरेच वाढल्यामुळे भरमसाठ पायऱ्या दिसल्यावर कपाळावर आपसूकच आठ्या उमटल्या आणि अशा पायऱ्यांचे तीन टप्पे आहेत हे समजल्यावर तर त्या अजूनच गडद झाल्या! परंतु वर पोचल्यावर शांत, गर्द हिरवाई आणि सावली पाहून सगळा शीणवटा निघून गेला!

इथल्या बांधकामात, मोठ्या खडकांबरोबरच जवळच्या प्रवाहांमधून सहज

उपलब्ध होणाऱ्या एक ते दोन इंच व्यासाच्या खड्यांनाही चिखलाच्या भिंतींमध्ये काळजीपूर्वक अंतःस्थापित केलेले आढळते. या वैशिष्ट्यपूर्ण स्थापत्य प्रकाराला 'गारगोटी शैली' म्हणतात. अशा 'डायपर पेबल' आणि 'डायपर रबल' रचना (डायपर म्हणजे वेलबुट्टीदार चौकोनी कापड) इथल्या खालच्या स्तरांवर आढळतात. यात एका मार्गिकेने विलग केलेले चार कक्ष व पूर्वेकडील पायऱ्या; आयताकृती प्रांगणातील उत्तराभिमुख मठ; चार

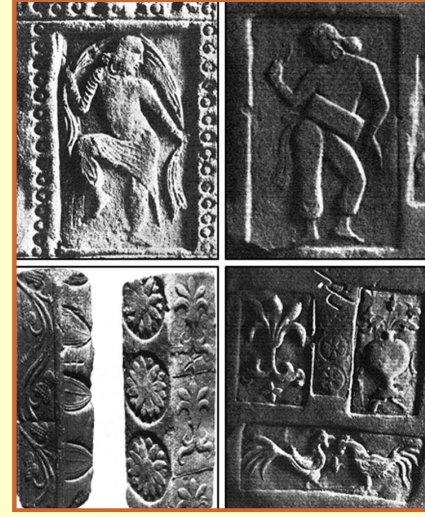

भिंतींनी वेढलेली संरचना आणि उत्तर-दक्षिण दिशेने मांडलेली आयताकृती रचना; प्रमुख आहेत. हरवनच्या तीन स्तरात उभारणी केलेल्या मठाचा सर्वात वरचा थर दाचीगाम राष्ट्रीय उद्यानाच्या सीमेलगत असून या

थरात अॅप्सिडल (चापाकार) मंदिराचे बांधकाम असून ते सुद्धा टेराकोटा फरशांनी आच्छादित होते (आम्ही हरवनला भेट दिली तेव्हा तिसऱ्या स्तरात एक अस्वली व्यालेली होती. कुठलीही व्यालेली मादी अतिसंवेदनशील असल्याने पर्यटकांच्या सुरक्षिततेसाठी तो स्तर बंद ठेवण्यात आला होता. या कारणास्तव आम्हाला तो पाहता आला नाही.) त्याच्या पुढे सुद्धा अजून काही अवशेषांचे उत्खनन बाकी आहे. कदाचित कधीकाळी ही पूर्ण पर्वतरांग अशाच सर्व बांधकामाने व्यापलेली असावी, असा तज्ज्ञांचा कयास आहे.

अशा प्रकारच्या टेराकोटा फरशा आणि शिल्पकलेचे नमुने सापडलेले हरवन हे काश्मीर मधील सर्वप्रथम पुरातात्विक स्थळ आहे. श्रीनगर येथील श्री प्रताप सिंह संग्रहालयात प्रदर्शित केलेल्या माहितीनुसार येथील

कलाभांडाराचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिच्यात धार्मिक संकल्पना फारशा न आढळता निसर्ग, अवतीभवती घडणाऱ्या दैनंदिन जीवनाचे चित्रण, विशेषतः संगीत आणि नृत्यात रममाण स्त्री - पुरुष प्रकर्षाने दिसून येतात. सुप्रसिद्ध ब्रिटिश पुरातत्ववेत्ते पर्सी ब्राऊन लिहितात, स्वदेशी आणि स्थानिक कलेव्यतिरिक्त, पुरातन जगातील निदान अर्धा डझन पेक्षा जास्त परकीय

संस्कृतींचे दर्शन या फरशांमध्ये अंकित झालेले दिसते. भरहुतच्या (भारतातील मध्यप्रदेशातील बौद्ध स्तूप असलेले गाव) कुंपणासारखी रचना (Railing), ग्रीक देशात आढळणारी तोरणांसारखी रचना (Swag), सासेनियन (इराण मधील) पानांच्या रचनेतील पक्षी, पर्शियन फुलदाणी, रोमन गुलाबाची गुच्छाकृती रचना (Rosette), चीनी बांधकामात दिसणारी

रेखांकित अलंकारिक रचना (Fret), असिरियन सिंह, भारतीय हत्ती यांच्या बरोबरच घडाधारी स्त्री-पुरुष, फुले, पाने, नक्षी, वास्तविक आणि वैचित्र्यपूर्ण प्राणी, गायीला लुचणारे वासरू, हरिण, कोंबडे अशा

सुरुवातीच्या गुप्तकालीन कलाविष्कारांच्या बरोबरीने सिथियन आणि पार्थियन (वर्तमानातील इराणच्या नजीकचा प्रदेश) घोडेस्वार, मध्य आशियातील पेहराव घातलेले पुरुष साकारलेले दिसतात.

या फरशांवर अंकित केलेला स्त्री-पुरुषांचा पोशाख सध्या काश्मीरमध्ये राहणाऱ्या कोणत्याही जातीपेक्षा पूर्णपणे भिन्न आहे. या फरशांवर अतिशय बारकाईने चित्रित केलेली त्यांच्या चेहऱ्याची वैशिष्ट्ये - गालांच्या हाडांची वैशिष्ट्यपूर्ण रचना; अरुंद, खोल, तिरके डोळे; मागे पडलेले कपाळ ही यारकन्द आणि कॅशगारच्या (चीन) आजूबाजूच्या प्रदेशातील रहिवाशांशी साम्य दर्शवतात. काही व्यक्तीरेखांनी विजार आणि तुर्कोमन टोपी परिधान केलेल्या आहेत. इ. स. च्या सुरुवातीच्या शतकांमध्ये इंडो सिथियन्स आणि कुशाणांच्या वर्चस्वाच्या काळात, कुशाण साम्राज्याचा विस्तार भारतातील मथुरा ते मध्य आशियातील यारकन्दपर्यंत असताना, काश्मीरचा मध्य आशियातील विविध समुदाय आणि संस्कृतींशी घनिष्ठ संबंध आलेला होता हे यावरून स्पष्ट होते. फरशांवर अंकित केलेल्या अद्भुत मानवी आकृतीबंधांचा विचार करता या कलाकृतींवर मध्य आशियातील कोणत्याही भटक्या जमातीचा प्रभाव नसून ही साईट शहरी संस्कृतीचे प्रतिनिधित्व करणारी आहे हेही अतिशय ठळकपणे जाणवते.

इक्बाल अहमद (द्वितीय संदर्भ) यांनी विश्लेषण केल्यानुसार खरोष्ठी लिपीतील संख्येत अंकित केलेल्या या फरशा प्राचीन कारागिरांनी ज्या जागी ठेवल्या होत्या त्याच स्थानावर (जिगसाँ पझल सारख्या) योग्य प्रकारे बसतात हे फारच वैशिष्ट्यपूर्ण वाटते. हे अंक सामान्य मजुरांच्या मार्गदर्शनासाठी बनवले गेले याचा अर्थ या फरशांच्या निर्मिती दरम्यान येथे

खरोष्ठी वर्णमाला लोकप्रियतेच्या सर्वोच्च शिखरावर असावी. काही पुरातत्ववेत्त्यांनी हरवनचे डेटिंग इ. स. तिसऱ्या ते इ. स. चौथ्या शतकातील असण्याची शक्यता वर्तवली असली तरी इक्बाल अहमद यांना हरवन नक्कीच इ. स. तिसऱ्या शतकाच्याही आगोदरचे असेल असे वाटते. कारण खरोष्ठी ही प्राचीन लिपी उत्तर भारतात, इ. स. पूर्व दुसऱ्या शतकापासून ते इ. स. च्या दुसऱ्या शतका दरम्यान प्रचलित होती. इ. स. च्या दुसऱ्या शतकापासून खरोष्ठी लिपी संपुष्टात येत असल्या कारणाने हरवन येथील फरशा इ. स. पूर्व एक ते इ. स. दुसऱ्या शतका दरम्यानच्या काळातीलच असू शकतात असे म्हणावे लागते.

येथील उत्खननात सापडलेल्या फरशा विस्थापित करून श्रीनगर संग्रहालयाच्या पुरातत्व गॅलरीत प्रदर्शित केल्या आहेत. फरशांची पायवाट देखील आता अस्तित्वात नाही. त्यामुळे ज्या अप्रतिम टेराकोटा फरशांसाठी

संदर्भ ६ - श्री प्रतापसिंह संग्रहालय, श्रीनगर येथे प्रदर्शित केलेले हरवनच्या प्राचीन स्तूपाचे दृश्य

ही साईट सुप्रसिद्ध आहे, दुर्दैवाने तो ठेवा न पाहताच, केवळ बौद्ध स्तूपाचे अवशेष आणि अँप्सिडल मंदिराचे दर्शन घेऊन या स्थळाला भेट देणाऱ्या पर्यटकांला परतावे लागते. खरे तर पर्यटनाला चालना देण्यासाठी या ऐतिहासिक स्थळावरच या अद्भुत टेराकोटा फरशांचे पुरातत्व संग्रहालय उभारण्याची नितांत गरज आहे.

काश्मीरच्या प्राचीन भूप्रदेशात वसलेले हरवन काश्मीरच्या समृद्ध ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक वारशाचा दाखला आहे. हरवन स्मारकाचे विलक्षण स्वारस्य या वस्तुस्थितीत आहे की अशा प्रकारचे अवशेष आढळणारे ते भारतीय उपखंडातीलच नव्हे तर कदाचित जगातील एकमेव स्थान आहे. बौद्ध धर्माच्या इतिहासात काश्मीरचे असलेले योगदान जसे सद्यस्थितीत विस्मृतीत गेले आहे तसेच पुरातन काळापासूनच्या अनेक आकर्षक कथा उलगडणाऱ्या हरवनच्या पुरातत्वीय खजिन्याबाबत दुर्दैवाने घडते आहे.

इंग्रजी भाषेत 'कनेक्टिंग द डॉट्स' नावाची एक संकल्पना आहे. लौकिक आणि अध्यात्मिक जगात तिचा अर्थ, हातात असलेल्या पुराव्यांच्या मदतीने एखाद्या घटनेचे गुपीत समजून घेणे/तिचे विश्लेषण करणे/दोन गोष्टींचा परस्परसंबंध उलगडून दाखवणे, असा केला जातो. माझ्या हरवन भेटीसाठी; माझ्या मुंबईच्या मैत्रिणीने तिच्या कॉलेजतर्फे घेण्यात येणाऱ्या कोर्सबद्दल मला सांगणे, मी तो कोर्स जॉईन करणे, कोर्स दरम्यान काश्मीरमधील बुर्जहोम बद्दल माहिती मिळणे, त्याच वेळी माझ्या दुसऱ्या मैत्रिणीची काश्मीर येथे बदली होणे, काश्मीरला गेलेल्या मैत्रिणीला मी बुर्जहोम बद्दल सांगणे, तिने सहकुटुंब बुर्जहोमला जाणे, त्या रस्त्यावर असलेली 'हरवन' च्या नावाची पाटी तिच्या यजमानांच्या दृष्टीस पडणे (या क्षणापर्यंत आम्हा दोघींना हरवन विषयी काडीइतकीही कल्पना नव्हती!), आमच्या काश्मीर भेटीवेळी तिने प्लॅनमध्ये हरवनचा समावेश करण्यास सांगणे; असे आणि इतके डॉट्स कनेक्ट करावे लागतात!

टीप - १) उत्तर काश्मीरमध्ये बारामुल्ला जवळ 'उश्कर' (दुसऱ्या शतकातील कुशाण सम्राट हुविष्क याने स्थापित केलेले हुविष्कपुरा) येथे देखील आठव्या शतकातील बुद्धिस्ट साईट अस्तित्वात आहे.

२) आमचा ड्रायव्हर कम वाटाड्या नासिरचा संपर्क क्र ९७९७०५१५०५ हा आहे.

संदर्भ -

1) R. C. Kak (1933) -Ancient Monuments of Kashmir, The India Society, London, England

2) <https://www.greaterkashmir.com/opinion/revisiting-the-archaeological-site-at-harwan/>

3) <https://artsandculture.google.com/story/nQXRp1fD77fMJw>

4) <https://kashmirlife.net/unveiling-harwan-vol-15-issue-11-319331/>

5) Percy Brown (1959) -Indian Architecture (Buddhist and Hindu Periods), Fourth Edition, D. B. Taraporevala Sons Co. Private Ltd., Bombay, India

६) श्री प्रताप सिंह संग्रहालय, श्रीनगर, जम्मू काश्मीर सरकार (माहिती व छायाचित्र)

७) भारतीय पुरातत्व विभागातर्फे उभारण्यात आलेला माहिती फलक.

संपर्क : ३०६, डॉफोडिल, नीलकंठ गार्डन, गोवंडी(पूर्व)
मुंबई ४०००८८ **भ्रमणध्वनी :** ९८६९०५१८१९

ॐ ॐ ॐ

श्री हनुमान चालीसा - विवेचनात्मक विचार

लेखक - प्रा.डॉ. सुभाष वामन भावे, पुणे.

सुमारे ४००-४५० वर्षापूर्वी गोस्वामी तुलसीदास यांनी ज्यांच्या ठायी भक्ती, शक्ती, युक्ती, बुद्धी आदी गुणांचा अद्भुत संगम झाला आहे अशा रामभक्त हनुमानाचे स्तुतीपर स्मरण असलेले ४० श्लोकांचे (चौपाई) श्री हनुमान चालीसा हे स्तोत्र 'अवधी' या बोलीभाषेत लिहिले. हे लहानसे स्तोत्र विलक्षण भक्तीभावाने तुलसीदासजींनी सादर केले आहे. आज हे स्तोत्र जे जे हिंदीभाषिक आहेत त्यांमध्ये भक्तीभावाने व आवडीने वाचले जाते.

तुलसीदास म्हणतात, 'हनुमानाजवळ शक्ती, ज्ञान व बुद्धीमत्ता हे तीनही गुण होते. हनुमंतांनी आपले हे गुण योग्य व्यक्तीची सेवा करण्यास वापरले. प्रभू रामचंद्रांसारख्यांना सहाय्य केले व ही त्यांची निवड फार महत्त्वाची आहे. श्रीरामांवरील त्यांची भक्ती ही अनन्यसाधारण अशी आहे.'

श्री हनुमानांचे बुद्धीचातुर्य, साहस आणि मिळालेल्या गुणांचा, शक्तीचा योग्य वेळी वापर याचे यथार्थ वर्णन या चौपाईतून आले आहे.

प्रा.डॉ. सुभाष वामन भावे यांनी श्री हनुमान चालीसा - विवेचनात्मक विचार या पुस्तकातून अत्यंत सोप्या भाषेत तुलसीदासांना प्रभू रामचंद्र व श्री हनुमानजी यांचे विषयी जसा भक्तीभाव अपेक्षित होता तसा उलगडून दाखविला आहे. या पुस्तकाची ५ वी आवृत्ती नुकतीच प्रकाशित झाली आहे.

भावे शिक्षण निधी

सप्टेंबर २०२४ च्या अंकात भावे शिक्षण निधीचे आवाहन छापले होते. त्याला प्रतिसाद म्हणून विद्यार्थ्यांचे जे तीन अर्ज आले त्यांना भावे शिक्षण निधीतर्फे प्रत्येकी सतरा हजार शिष्यवृत्ती म्हणून दिले आहेत. १) स्मित समीर भावे, डोंबिवली १० वी त ९८.४०% मार्काने व महाराष्ट्र प्रज्ञा शोध परीक्षेत मुंबई विभागात ९ व्या क्रमांकाने उत्तीर्ण झाला. २) मृगज प्रशांत भावे, यवतमाळ याचा इंजिनियरिंगचा स्कोर ७.३८ CGPA आता तो एम.बी.ए. करतो आहे. ३) अथर्व हेमंत भावे, चंद्रपूर १२ वीत ७१% मार्क व सी.ई.टीत ९६% मार्क. आता नागपूरला बी.एस्सी. अग्रकल्पर करतो आहे.

'भावे-प्रयोग'मध्ये द्यायच्या जाहिरातींचे दर

पाव पान रु. ५,००/- अर्धे पान रु. १,०००/- पूर्ण पान रु. २,०००/-
संपूर्ण अंक प्रायोजकत्वाचे रु. १०,०००/-
रंगीत आवृत्तीचे दर दुप्पट राहतील.

आपल्या व्यवसायाची जाहिरात भावे-प्रयोगमध्ये जरूर द्यावी ही विनंती.

वेदमूर्ती श्री. विनायक दामोदर भावे, गोवा यांचा सत्कार दि. १८ जानेवारी २०२५ ला करवीरचे श्री जगद्गुरु श्रीमद् शंकराचार्य विद्यानृसिंहभारती स्वामी यांच्या हस्ते सन्मान करण्यात आला.

**भावे मित्र मंडळातर्फे
त्यांचे हार्दिक अभिनंदन!!!**

डॉ. भूषण विठ्ठल भावे, गोवा यांना चेंजमेकर एक्सलन्स हा पुरस्कार नुकताच मलेशिया येथील हॉटेल कॉनकाॅर्ड येथे आयोजित केलेल्या पुरस्कार वितरण समारंभात देण्यात आला. संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत शहरे आणि समुदाय, जबाबदार उपभोग व

उत्पादन आणि हवामान कृतीप्रवणता या अनुक्रमे ११ व्या, १२ व्या आणि १३ व्या शाश्वत विकास उद्दीष्टांच्या संदर्भात काम केल्याबद्दल हा पुरस्कार नागपूर येथील गिव्हिंग इकॉनॉमी फोरम आणि क्राउडेरा व मलेशिया सरकार यांनी दिला. प्रदूषणाचे धोके, शाश्वत विकास, हवामानातील बदल व जैव विविधता या विषयांवर डॉ. भूषण विठ्ठल भावे यांनी मराठी व कोंकणी भाषेत अनेक दस्तावेजांचे लेखन व अनुवाद केला आहे. गोमांतकातील पहिले पर्यावरणीय साहित्य संमेलन, सागरी साहित्य संमेलन आणि संबंधित विषयांवरील परिषदा आयोजित केल्या होत्या.

डॉ. भूषण विठ्ठल भावे पर्वरी येथील विद्या प्रबोधिनी कॉलेज ऑफ कॉमर्स, एज्युकेशन अँड कॉम्प्युटर मॅनेजमेंटचे प्राचार्य आहेत.

भावे मित्र मंडळातर्फे त्यांचे हार्दिक अभिनंदन!!!

विशेष निवेदन - भावे मित्र मंडळाकडे भावे व

माहेरवाशीणींचे पत्ते व फोन नंबरसंचा जो डाटा आहे, तो खूप जुना आहे. त्यात होणारे बदल अपडेट करण्याचे काम सतत चालू असतेच. आपली नवीन पिढी नोकरी-व्यवसायामुळे अन्य ठिकाणी निवासाला गेली असल्यास त्यांचे पत्ते, भ्रमणध्वनी व ई-मेल अँड्रेस मंडळाला जरूर कळवावेत म्हणजे भावे मित्र मंडळाचा डाटा अपडेट होईल. पत्ते, भ्रमणध्वनी व ई-मेल अँड्रेस पर्शराम भावे, पुणे. भ्रमणध्वनी ९४०३५१६८७५ व अभय शंकर भावे, पुणे. भ्रमणध्वनी ९४२२३०६०३३ यांना WhatsApp वर किंवा मेसेजेने कळवावेत.

कृत्रिम प्रज्ञा किंवा कृत्रिम बुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence) म्हणजे काय ?

कृत्रिम बुद्धिमत्ता किंवा आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI) काय करू शकते, याची चुणुक जगाला दिसू लागली आहे. या तंत्रज्ञानाचे 'गॉडफादर' म्हणवले जाणारे डॉ. जेफ्री हिंटन यांनी त्याविषयीची भीती व्यक्त केली आहे. 'एआय' काय आहे, ते विनाशक होऊ शकते की उपयुक्त आहे याविषयीचा हा लेख.

© उदय कृष्ण भावे, मुंबई.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता किंवा आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स या कठीण विषयावर आपण फार सोप्या भाषेत समजून घेण्याचा प्रयत्न करू. संगणक क्रांती झाल्यानंतर, लगेचच संशोधकांनी संगणकाच्या, वेगाने आणि अचूक काम करण्याच्या शक्तीचा उपयोग, माणसाप्रमाणे विचार करू शकणाऱ्या यंत्रात करता येऊ शकेल काय? या दृष्टीने प्रयत्न सुरू केले.

पहिला प्रयत्न हा नियमाधारित प्रणाली (Rule-Based System) या नावाने प्रसिद्ध आहे. या पद्धतीत ज्या समस्येचे निराकरण करायचे आहे त्याबद्दलचे नियम आणि ती घटना घडल्यानंतर काय करायचे (कार्यवाही) याची माहिती असते. ही माहिती आधीच संगणकाला देऊन ठेवलेली असते. उदाहरणार्थ, १) माझा ताप शंभर अंशांपेक्षा कमी असेल आणि अंग दुखत असेल तर Combiflam गोळी घे. २) माझा ताप शंभर अंशांपेक्षा कमी असेल आणि अंग दुखत नसेल तर Crocin गोळी घे. इत्यादी.

अशा प्रकारची प्रणाली कार्यरत होण्यासाठी त्या त्या क्षेत्रातील तज्ज्ञ व्यक्तींकडून नियम तयार करून घेणे गरजेचे असते. तसेच एखादा नियम जर प्रणालीमध्ये नसेल तर संगणकाला उत्तर देणे शक्य होत नाही. अर्थात यामध्ये संगणक नियमाप्रमाणे काम करतो. नियम नसेल तर उत्तर येणार नाही.

दुसरा प्रयत्न हा संकल्पनात्मक कृत्रिम बुद्धिमत्ता (Symbolic AI) हा होता. यामध्ये नियमांबरोबर थोड्या तार्किक विचारांची जोड देण्यात आली होती. उदाहरणार्थ,

समजा, हे खालील तीन नियम आहेत.

१. आंबा, केळी, सफरचंद ही फळे आहेत.

२. कोथिंबीर, पालक, चवळी या भाज्या आहेत.

३. सर्व फळे पिकतात.

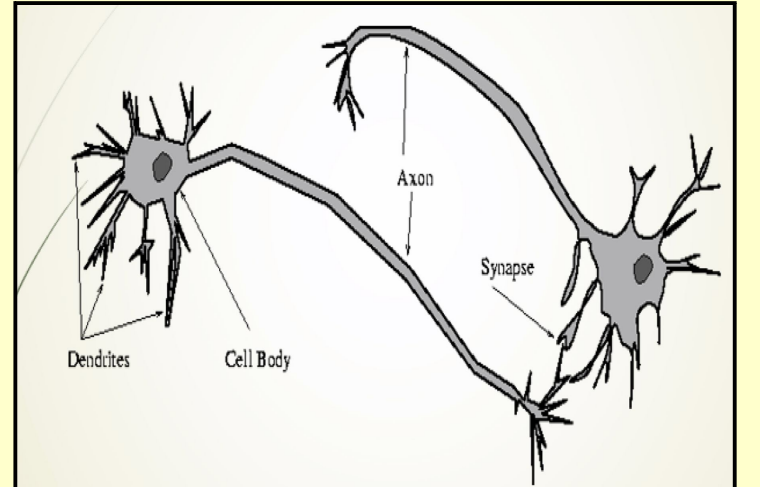
आता जर मी संगणकाला प्रश्न विचारला की आंबा पिकतो का? तर तो हो असे उत्तर देईल. पण जर मी पालक पिकेल का असे म्हटले तर तो नाही असे उत्तर देईल. दिलेल्या नियमांचा विचार करून तो उत्तर तयार करेल. म्हणजेच त्याला प्रथम आंबा काय आहे हे शोधवे लागेल. पहिल्या नियमावरून त्याला आंबा हे फळ आहे हे समजेल आणि त्यानंतर त्या अनुषंगाने एखादा नियम आहे का हे बघून उत्तर द्यावे लागेल. तिसरा नियम पाहून त्याला कळेल की सर्व फळे पिकतात आणि आंबा हे फळ आहे त्यामुळे तो पिकेल असे उत्तर संगणक देईल.

पहिल्या पद्धतीपेक्षा यामध्ये संगणक थोडा अधिक हुशार झाला !

या दोन्ही पद्धतींमध्ये, संगणकाला तज्ज्ञ मंडळी अतिशय काटेकोरपणे नियम त्यांची कार्यवाही आणि अनेक नियमांचा उपयोग करून त्यापासून तार्किकदृष्ट्या अर्थ काढणे अशा प्रकारचा डेटा देत असत. थोडक्यात तज्ज्ञ मनुष्य जितका हुषार व त्याला संगणकाचे ज्ञान जितके चांगले तितकी ती प्रणाली चांगली होईल. या प्रणालीमध्ये संगणक स्वतः विचार करत नसला

तरीही तो विचार करतो आहे, असा आभास वापरकर्त्याला होतो.

याच्यानंतर जी तिसरी प्रणाली आली ती फारच मनोरंजक आहे. याला न्यूरल नेटवर्क किंवा चेतापेशींचे जाळे असे म्हणतात. माणसाचा मेंदू ज्याप्रमाणे काम करतो त्याप्रमाणेच एक संगणक मॉडेल तयार करण्यात आले. माणसाच्या मेंदूमध्ये अब्जावधी न्यूरॉन्स (चेतापेशी) असतात त्याप्रमाणे या मॉडेलमध्ये अनेक न्यूरॉन्सचे जाळे बनवण्यात येते. प्रत्येक चेतापेशी हा एक छोटासा संगणकच असतो. खालील आकृती पहा.

चेतापेशी Dendrites (Input - अवयवांकडून घेणाऱ्या सूचना येथे येतात).

Cell Body - येथे प्रथम प्रक्रिया होते व उत्तर तयार केले जाते.

Axon - (Output - हे उत्तर पुढील थरातील Dendrites ना किंवा अवयवांना जोडलेले असतात)

SYNAPSE - एक केमिकल जे अभिप्रायानुसार कमी अधिक DILUTE होते.

चेतापेशीला ज्ञानेंद्रियांपासून इनपुट डेटा मिळतो (डोळे, कान, नाक, हात इत्यादी), या भागाला DENDRITES म्हणतात, त्यावरून प्रत्येक पेशी (CELL BODY) उत्तर तयार करते. हे उत्तर पुढील थरातील अनेक चेतापेशींना AXON मार्फत पाठवले जाते. प्रत्येक चेतापेशी अशा प्रकारे आपापले उत्तर तयार करून पुढील चेतापेशीस पाठवते. सगळ्यात शेवटच्या थरातील चेतापेशी एक नक्की उत्तर तयार करते. जसे हात बाजूला घे, ब्रेक दाब इत्यादी. समजा हे उत्तर चुकले म्हणजेच जे अपेक्षित आहे ते साध्य झाले नाही तर हा अभिप्राय (फीडबॅक) सर्व चेतापेशींना परत पाठविला जातो. प्रत्येक चेतापेशी त्याप्रमाणे आपल्यात बदल करते. म्हणजेच पेशीमधील SYNAPSE ची घनता कमी जास्त होते व त्यामुळे तयार होणारे उत्तर बदलू

शकते आणि त्यामुळेच पुन्हा तीच परिस्थिती उद्भवली तरी प्रतिक्रिया बदलते.

संगणकीय न्युरल नेटवर्क मध्ये अगदी ह्याच तऱ्हेने म्हणजे मानवीय मेंदूप्रमाणेच अनेक NEURONS असतात. मानवी मेंदूमध्ये अभिप्रायानुसार चेतापेशीमध्ये (Synapse) बदल होतो, संगणकामध्ये यासाठी वजन नावाचे एक पॅरामीटर वापरले जाते आणि त्याची किंमत अभिप्रायानुसार कमी जास्त केली जाते.

आता, पुन्हा जर तीच किंवा त्यासारखी परिस्थिती उद्भवली तर वेगळा निर्णय घेतला जाईल (कारण आधीचा निर्णय चुकल्यामुळे Synapse ची किंमत बदलली !!), जर यावेळी अपेक्षित उत्तर आले तर अशा प्रकारच्या सर्व परिस्थितीमध्ये योग्य निर्णय घेतला जाईल. नियम, त्यांची कार्यवाही असे काहीच घावे लागत नाही. जसे लहान मुलाला जोरात धावलास तर पडशील (नियमाधारित प्रणालीसारखे) असे सांगावे लागत नाही एक दोनदा पडल्यानंतर त्याला ते आपोआप समजते, त्याप्रमाणे संगणक किंवा मानवी मेंदू, आपल्याच चुकांमधून हळूहळू शिकत जातो व काही कालावधीनंतर अचूक उत्तरे देऊ लागतो. यासाठी संगणकाला मूळ प्रश्न आणि त्यांची उत्तरे अशा प्रकारचा भरपूर डेटा दिला तर तो फक्त दिलेल्या प्रश्नांचीच नव्हे, तर त्या अनुषंगाने विचारलेल्या सर्व प्रश्नांची जवळपास अचूक उत्तरे देऊ शकतो. सुरुवातीला चुका होतात, पण हळूहळू तो अधिकाधिक अचूक उत्तरे देऊ लागतो. सोप्या भाषेत सांगायचे झाले तर समजा # या चिन्हाचा अर्थ माहित नाही पण त्याचा वापर करून लिहिलेली समीकरणे आणि त्यांची उत्तरे आहेत.

उदाहरणार्थ

२ # ३ = ६

३ # ३ = ७

२ # ६ = ९

९ # ४ = १४

अशाप्रकारे शंभर प्रश्नोत्तरे दिली. आणि त्याला विचारले ४ # ६ म्हणजे किती, तर तो ११ हे उत्तर आपोआप देईल. (येथे # म्हणजे अ + ब + १) हा नियम संगणकाला सांगायची, कार्यवाही कशी करायची, अशा प्रकारचा कुठचाही प्रोग्रॅम लिहिण्याची गरज नाही. हे घडून येण्यासाठी आपल्याकडे जेवढा डेटा आहे (म्हणजे त्यात प्रश्न आणि उत्तरे दोन्ही आहेत), त्यापैकी ८० टक्के डेटा संगणकाला शिकवण्यासाठी (Training set) वापरला जातो. उरलेल्या २०% डेटा (Testing set) चा उपयोग, संगणक Training set वापरून जे शिकला, ते बरोबर आहे की नाही ते तपासण्यासाठी केला जातो आणि जर Testing set मधील प्रश्नांची उत्तरे संगणकाला फारशी बरोबर देता आली नाहीत तर त्याप्रमाणे योग्य ते बदल प्रत्येक चेतापेशीमधील वजनामध्ये केला जातो. ही प्रक्रिया अनेक वेळा केली जाते आणि अशा प्रकारे संगणक अधिकाधिक बरोबर उत्तर देऊ लागतो.

आता मागील उदाहरणामध्ये अजून एक गंमत करूया. समजा, त्या मुलाला, त्याच्या आई-वडिलांनी तू जोरात धावलास तर पडशील असे सांगितले. तर याचा अर्थ असा नव्हे की लगेचच तो त्यांचे ऐकेल आणि जोरात धावणार नाही. पण तो खरंच जोरात धावला आणि पडला. म्हणजेच त्याला आई-वडिलांनी सांगितलेल्या गोष्टींची प्रचिती आली (आणि असे बऱ्याच वेळा घडले) तर मात्र तो पुढील वेळी आई-वडिलांचे ऐकण्याची

शक्यता वाढेल. थोडक्यात इथे नियमाधारित प्रणालीतील नियम आधीच वापरून संगणकाची शिकण्याची क्षमता वाढवता येते. आता यात अजून एक बदल आणू या. समजा दहा पैकी पाच वेळा धावताना तो पडला तर तो पुन्हा धावेल की नाही? अशावेळी, धावताना पाच वेळा पडला तेव्हा नक्की आजूबाजूला काय होते आणि पडला नाही त्यावेळेला आजूबाजूला काय होते याचा उपयोग केला जातो. थोडक्यात, समजा पडला तेव्हा धावण्याचा पृष्ठभाग सपाट नव्हता, चिखलाचा होता इत्यादी, पण जेव्हा पडला नाही त्यावेळी पृष्ठभाग सपाट होता, त्याला अडथळे नव्हते इत्यादी हा निष्कर्ष एकदा निघाला की आताची परिस्थिती काय आहे हे पाहून त्यानुसार पुन्हा धावण्याचे की नाही हा निर्णय घेईल. जर इथे आजूबाजूच्या पृष्ठभागांची माहिती दिली गेली नाही तर बरोबर निर्णय घेता येणार नाही. यामुळे डेटा जेवढा जास्त तेवढे उत्तर जास्त अचूक.

आता वरील उदाहरणासाठी डेटा कसा असेल हे बघूया. खालील तक्ता पहा. एका मुलाच्या अनेक वेळा धावण्याच्या क्रियेनंतर तो पडला की नाही याचे रेकॉर्ड नोंदले आहे.

क्रमांक	धावण्याचा वेग	खडबडीतपणा	निसरडेपणा	पडला की नाही ?
१	कमी	मध्यम	नाही	नाही
२	कमी	मध्यम	थोडा	नाही
३	मध्यम	मध्यम	खूप	पडला
४	जास्त	मध्यम	नाही	नाही
५	जास्त	खूप	नाही	पडला
६	खूप	मध्यम	नाही	नाही
७	कमी	मध्यम	नाही	पडला
...				
१००	कमी	खूप	खूप	पडला

अशा नोंदी जितक्या जास्त तितके तर अधिक अचूक येईल. तसेच जितकी जास्त आणि योग्य पॅरामीटर्स तितके उत्तर अधिकाधिक अचूक येण्याची शक्यता वाढते नाहीतर उत्तर फारसे अचूक येणार नाही. जसे, वरील उदाहरणात, फक्त धावण्याचा वेग दिला असेल तर उत्तर बरोबर येण्याची शक्यता कमी. एकदा का असा डेटा संगणकाला दिला की तो नवीन डेटा बघून त्याचे उत्तर देईल. जसे समजा आताची परिस्थिती अशी आहे.

धावण्याचा वेग	खडबडीतपणा	निसरडेपणा	पडेल की नाही ?
मध्यम	मध्यम	नाही	?

आता तो या परिस्थितीत पडेल की नाही याचे उत्तर देईल. यात एक गंमत लक्षात घ्या, हा खरा डेटा असल्यामुळे, एखाद्या वेळी सर्व परिस्थिती उत्तम असतानाही मुलगा खरोखरच पडेल. पण एकूण अनेक उदाहरणांपैकी जर या परिस्थितीत मुलगा एकदाच पडला असेल आणि इतर वेळी पडला नाही, तर संगणक अशा प्रकारच्या परिस्थितीमध्ये पडणार नाही असेच उत्तर देईल. थोडक्यात असलेल्या सर्व रेकॉर्डचे पृथक्करण करून उत्तर तयार होते.

या पुढील पायरी होती त्यास डीप नेटवर्क असे म्हणतात. मूळ संकल्पना जरी सारखीच असली तरी डीप नेटवर्कमध्ये चेतापेशींचे ५० ते १०० थर असतात. त्यामुळे अधिक गुंतागुंतीच्या सूचना आणि पॅटर्न्स ओळखता येतात. डीप लर्निंग मॉडेलस जास्त प्रमाणात डेटा वापरून अधिक जटिल आणि अचूक निर्णय घेऊ शकतात. उदाहरणार्थ, डीप लर्निंगचा वापर चित्र ओळख, स्वयंचलित ड्रायव्हिंग इत्यादीमध्ये होतो.

आत्तापर्यंत जी मॉडेल्स आपण पाहिली त्यामध्ये प्रथम संगणक माणसासारखे वागतोय असा आभास निर्माण केला गेला. त्यानंतर तो हळूहळू माणसाप्रमाणे शिकून निर्णय घेऊ लागला. पण अजूनही नवीन गोष्टी तयार करणे, जसे की कविता, एखादा लेख, अनेक ठिकाणाची माहिती एकत्र करून त्यापासून नवीन लेख बनवणे असे करू शकत नव्हता. गेल्या पाच-सहा वर्षांमध्ये आपण सर्वजण चॅट जीपीटी किंवा जेमिनी किंवा मेटा प्रणाली वापरली असेल. यात मुख्य फरक असा की आता संगणक नुसतेच माहिती पाहून निष्कर्ष काढत नाही किंवा काय करायचे ते सांगत नाही, तर माणसाप्रमाणे अनेक शक्यता तपासून त्यातील योग्य काय असू शकेल हे सांगू शकतो किंवा स्वतः नवीन वाक्य, परिच्छेद तयार करू शकतो. या सर्वांचे मूळ मॉडेल न्यूरल नेटवर्क हेच आहे. या प्रकाराला उत्पादनक्षम (जेनरेटिव्ह) कृत्रिम बुद्धिमत्ता असे म्हणतात. थोडक्यात या प्रणालीमध्ये नवीन डेटा उत्पन्न करण्याची क्षमता असते. नुसताच डेटा नाही तर छायाचित्रे, व्हिडिओ, संगीत इत्यादी गोष्टीही सांगितलेल्या सूचनेप्रमाणे तयार करता येऊ शकतात. आता हे सर्व करायचे तर खूप मोठे न्यूरल नेटवर्क असले पाहिजे. संगणकाची एकाच वेळी इतके न्यूरॉन्स प्रोसेस करण्याची क्षमता असायला हवी त्यासाठी अत्युच्च प्रतीचे CPU/GPU लागतात. चीनने निर्माण केलेल्या डीपसिक या मॉडेलमध्ये मात्र ही सर्व क्षमता आहे पण त्यासाठी अत्यंत उच्च प्रतीचे सी.पी.यू. लागत नाहीत. हे मॉडेल नक्की कसे चालते ते सध्या तरी स्पष्ट नाही पण त्यामुळे जीपीयू निर्माण करणाऱ्या अमेरिकन कंपन्यांना मोठा तोटा सहन करावा लागू शकतो.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेमुळे होऊ शकणाऱ्या समस्या.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आपल्या जीवनाचा एक अविभाज्य भाग बनत चालली आहे, कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे फायदे सर्वच क्षेत्रांमध्ये खूप आहेत पण त्याचबरोबर त्यामुळे अनेक समस्या निर्माण होत आहेत किंवा होण्याची शक्यता आहे. आपण काही समस्यांचा उहापोह करूया.

१) नोकऱ्यांचा धोका. (Job Loss)

जसे संगणकाच्या आगमनामुळे, अनेक पारंपारिक नोकऱ्या नष्ट झाल्या, उदाहरणार्थ टायपिंग. तसेच कृत्रिम बुद्धिमत्तेमुळे अनेक साध्या नोकऱ्या कमी होतील किंवा त्यांची गरजच उरणार नाही. जसे लहान सहान अर्ज, प्रश्नपत्रिका काढणे, मध्यम स्तरीय गणिते इत्यादी.

२) नैतिक आणि सामाजिक समस्या. (Ethical Social Issues)

AI चा वापर अनेकदा चुकीच्या हेतूसाठी केला जाऊ शकतो, जसे की बनावट माहिती (Deep fake), हेरिगरी आणि लोकांच्या खाजगी माहितीचा गैरवापर. AI आधारित निर्णयप्रक्रियेत पूर्वाग्रह (Bias) असू शकतात, किंवा मुद्दाम निर्माण केले जाऊ शकतात, त्यासाठी मूळ डेटामध्ये थोडा फेरफार करून संगणकाला दिला की संगणक पूर्वाग्रह दूषित नजरेने उत्तर देईल, ज्यामुळे भेदभाव वाढू शकतो.

३) सुरक्षा धोके. (Security Risks)

हॅकर्स AI चा वापर करून सायबर गुन्हेगारी करू शकतात. AI आधारित सायबर हल्ले मोठ्या प्रमाणावर डेटा चोरी, फसवणूक आणि राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी धोका निर्माण करू शकतात.

४) अवलंबित्व आणि नियंत्रणाचा अभाव.

AI वर जास्त अवलंबून राहिल्यास, मानवी विचारशक्तीवर, निर्णयक्षमतेवर परिणाम होऊ शकतो. आताच अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे की कॉलेजमधील मुलांना साधी लेटर्स, ऑप्लिकेशन,

Assignments लिहिता येत नाहीत. ही मुले CHAT GPT किंवा तत्सम AI वापरून ही कामे करून घेतात.

५) चुकीच्या माहितीचा प्रसार. (Misinformation Fake News)

AI च्या मदतीने खोट्या बातम्या, बनावट फोटो आणि व्हिडिओ सहज तयार करता येतात. यामुळे समाजात संभ्रम निर्माण करणे चुकीच्या समजुती पसरवणे अशा गोष्टी साध्य करता येऊ शकतात.

६) निर्णयक्षम शस्त्रे. (Autonomous Weapons)

AI आधारित निर्णयक्षम शस्त्रे विकसित केली जात आहेत, जी कोणत्याही मानवी हस्तक्षेपाशिवाय निर्णय घेऊ शकतात. एवढेच नाही तर विशिष्ट लक्ष्य देऊन त्यावर ती आघात करू शकतात. थोडक्यात ज्या राष्ट्राची कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणाली उत्तम, ते राष्ट्र मोठ्या प्रमाणावर विनाश करू शकते.

७) मानवी मूल्यांचा अभाव. (Lack of Human Values)

AI मध्ये संवेदना, नैतिकता आणि करुणा नसते. त्यामुळे मानवी निर्णयांमध्ये असणारी लवचिकता, समजूतदारपणा आणि भावनात्मक अंश AI मध्ये असत नाही, त्यामुळे माणुसकीचा लवलेश नसलेले निर्णय घेतले जाऊ शकतात.

AI च्या प्रगतीमुळे अनेक फायदे झाले आहेत, पण त्याचबरोबर त्याचे काही तोटे आणि धोकेही आहेत. त्यामुळे AI चा जबाबदारीने आणि नैतिकतेच्या चौकटीत वापर करणे गरजेचे आहे. सरकार, तंत्रज्ञान कंपनी आणि समाजाने मिळून AI चा योग्य वापर सुनिश्चित केला पाहिजे.

तर अशीही कृत्रिम बुद्धिमत्तेची वाटचाल. येत्या दशकामध्ये एक फार मोठे परिवर्तन सर्व क्षेत्रांमध्ये घडणार आहे. तुम्ही कुठल्याही क्षेत्रात असाल तरीही तुम्हाला कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या प्रणालींची माहिती असणे आणि या प्रणाली योग्य तऱ्हेने वापरण्याची क्षमता विकसित करणे जरूरीचे आहे. जेणेकरून तुम्हाला तुमच्या नोकरीमध्ये आणि व्यवसायामध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या प्रणाली वापरून कार्यक्षमतेने काम करता येईल.

जाता जाता एक आणखीन मजेशीर माहिती, या प्रणालींना नक्की कसे प्रश्न विचारावेत, सूचना कराव्यात जेणेकरून संगणक अचूक उत्तरे, जशा आपल्याला हव्या तशा गोष्टी, कविता, संगीत निर्माण करेल. यासाठीचे शिक्षण देण्यात येते. त्यामुळे तुमची कार्यक्षमता वाढते. याला PROMPT इंजीनियरिंग असे म्हणतात. चला तर मग कृत्रिम बुद्धिमत्तेबरोबर दोस्ती करूया PROMPT इंजीनियरिंग शिकून घेऊया आणि बघा काय मजा येते ती. थोडीशी गंमत -

CHAT GPT ला हे प्रश्न विचारून पहा.

1) Write a poem on Sun with following details: total lines 10, it should elaborate the usefulness of sun to the living things.

2) Write a poem in Marathi Language on Sun with following details: total lines 10, it should elaborate the usefulness of sun to the living things.

काय सुंदर कविता बनवल्या आहेत ना? सर्व कवींना घरी बसवणार!!! ही आहे PROMPT इंजीनियरिंगची कमाल. आपण नुसते सूर्यावर कविता कर असे सांगितले नाही तर त्या कवितेत नक्की काय पाहिजे, किती ओळी हव्यात, कुठच्या भाषेत हेही सांगितले. त्यामुळे योग्य उत्तरासाठी जास्तीत जास्त आणि सुस्पष्ट माहिती पुरवणे महत्त्वाचे. चला तर मग AI बरोबर खेळायला सुरुवात करूया.

ॐ ॐ ॐ

संपर्क : ४०३, सीता सदन, रूद्राक्ष, सांडूवाडी,

चेंबूर मुंबई ४०००७९ भ्रमणध्वनी ९३२३८३९५५६

भेटी लागी जीवा

© डॉ. शिरीष सुरेश भावे, पुणे.

तो शर्ट मला ओळखीचा वाटला. सारंगनी सगळ्यांसमोर ते खोकं मला दिलं आणि म्हणाला, आवडतोय का बघ आणि नाही आवडला तर बदलून आण. माझाच आवडता निळा रंग, मी नेहमी ज्या दुकानातून आणतो त्याच दुकानाचं खोकं, मी नेहमी बारीक फुल्या मारून खोडतो तशी काळ्या शाईने खोडलेली त्यावरची छापील किंमत. कुठेतरी अनेकदा मी नक्की पाहीलाय हा शर्ट ही मनाला लागली हुरहुर. पण कुठे ते काही चटकन आठवेना आणि अचानक ट्यूब पेटली. मीच तर निकेतला त्याच्या पन्नासाव्या वाढदिवसाला हाच शर्ट भेट दिला होता. म्हणजे मुळात मी तो निकेतला भेट दिला, निकेतने सारंगला दिला आणि सारंगने पुन्हा मला दिला. भेटीचं वर्तुळ पूर्ण झालं होतं.

शाळेत असताना 'पासिंग द पार्सल' असा खेळ खेळल्याचं आठवतंय. गोल रिंगणांमध्ये बसून एका पुढक्यात गुंडाळलेली वस्तू एकाने दुसऱ्याकडे दुसऱ्यानी तिसऱ्याकडे सरकवत राहायची. हे चालू असताना संगीत वाजवायचं आणि संगीत ज्या क्षणी थांबेल त्या क्षणी ज्याच्याकडे ते पुढकं असेल त्यानी 'गाणं म्हण, विनोद सांग' अशी काहीतरी लुटपुटची शिक्षा भोगायची असा खेळ. 'पासिंग द पार्सल' हा आलेली भेटवस्तू दुसऱ्याकडे सरकवण्याचा सराव व्हावा म्हणून निर्माण केलेला खेळ होता हे मोठेपणी लक्षात आलं.

भेटवस्तू द्यायची किंवा घ्यायची म्हटलं की माझ्या मनावर विलक्षण दडपण येतं. द्यायची म्हणलं की कोणाला काय आवडेल याचा अंदाज घेणं, त्याला किंवा तिला त्या वस्तूचा काही उपयोग असेल का नाही, शर्ट किंवा ड्रेस असेल तर मापाचा असेल का अशा अनेक प्रश्नांनी मी त्रस्त होतो. शिवाय मागच्या वेळी त्यानी आपल्याला काय दिलं होतं निदान त्याच्या जवळपास मूल्य असलेली वस्तू देणं हे व्यावहारिक ओझं वेगळंच. खरं तर भेट वस्तू देणं आणि घेणं हा एक सामाजिक अनुबंध निर्माण करण्याचा शिष्टाचार असतो पण त्यातून इतकी सारी गुंतागुंत निर्माण होते की संत तुकाराम महाराजांनी 'भेटी लागी जीवा, लागलीसे आस' जरी म्हटलं असलं तरी मला ते भेटी लागी जीवा, लागलीसे ढास असं नेहमी वाटतं.

भेटवस्तूंना जोडलेली म्हणजे त्याची दुसरी बाजू म्हणावी अशी दुसरी क्रिया म्हणजे 'बदला'! कुणीतरी चांगल्या मनाने खूप विचार करून आपल्याला काहीतरी भेट देतो पण आपल्याला आवडायला हवे ना. आवडलं नाही तर बदलून आण, आत बिल आहे. (म्हणजे खोक्यावरील खोडलेल्या किमतीला खरं तर काही अर्थ नाही.) मग वेळ काढून कुठेतरी लांब असलेल्या त्या दुकानात रहदारी तुडवत जाऊन बदलून आणायचं. भेटीच्या रूपाने मागच्या वेळी मी त्याला असंच करायला लावलं होतं याचा घेतलेला प्रेमळ बदलाच जणू!

सध्या जागांचे कडाडलेले भाव पाहता घरात आलेल्या निरूपयोगी भेटवस्तू ज्या उपयोगाच्याही नाहीत आणि त्याच्याशी निगडित प्रेम आणि आपुलकीचे ऋणानुबंध असल्याने टाकवतही नाहीत यांनी घरातली तीन चौरस फूट जागा जरी व्यापली तरी ते फारच महागात पडतं.

भेट वस्तू देणे आणि घेणे ही पूर्वापार चालत आलेली प्रथा आहे. पूर्वापार म्हणजे किती जुनी माहितीय? माणूस गुहेत राहत होता तेव्हापासूनची. तेव्हा माणसं एकमेकाला प्राण्यांचे अणुकुचीदार दात, दुर्मिळ कोरीव दगड अशा गोष्टी भेट म्हणून देत असत. ज्यांचा ते हत्यार म्हणून वापर करीत. त्यानंतर समाजात सौहार्दपूर्ण संबंध निर्माण व्हावेत म्हणून ही प्रथा आजवर सुरू राहिली आहे. एखाद्याने एखादी वस्तू आपल्याला फुकट दिली आहे हा मनुष्य प्राण्याला परमोच्च आनंद देणारी अनुभूती असावी.

सध्या लग्न समारंभामध्ये आहेर अथवा पुष्पगुच्छ आणू नये असा अतिशय इष्ट प्रघात प्रचलित झाला आहे. निमंत्रित पाहुणेही ते वाचून काय द्यावं बरं या

विचंनेतून सुटका केल्याबद्दल निःश्वास सोडतात आणि वधूवरांनाही समारंभाहून घरी जाताना दहा मिल्क कुकर, आठ लॅम्प शेडस आणि बारा फ्लॉवरपॉट घरी घेऊन जाण्याचं ओझं रहात नाही. आपल्याकडची नाहीशी झाली पण अमेरिकेत अजूनही लग्नात भेटवस्तू देणे ही प्रथा ठामपणे रुजू आहे. त्यांचा शहाणपणा एवढाच की वधूवर एका दुकानाशी साटंलोटं करून निमंत्रितांना संकेतस्थळावर सांगतात की आम्हाला संसारासाठी हे हे हवं आहे आणि या दुकानातून घेतलं तर सवलतीत मिळेल. तिकडे निमंत्रितांची संख्या मर्यादित असल्याने हे शक्य असतं.

लग्नात भेटी घेणे आणि देणे ही प्रथा मागे पडल्यामुळे भेट वस्तूची निगडित आर्थिक उलाढाल भारतामध्ये प्रकर्षाने कमी झाली असेल असा माझा समज झाला होता म्हणून थोडा शोध घेतला. तर अचंबित करणारे आकडे समोर आले. भारतामध्ये दरवर्षी 'भेटवस्तू देणे' या सोपस्काराची निगडित दोन लाख पन्नास हजार कोटी रुपयांची आर्थिक उलाढाल होते असे गुगलवरचे आकडे वाचून मी पागल झालो! त्यातील वैयक्तिक भेटवस्तूची उलाढाल पन्नास टक्के, सणासुदीशी निगडित भेटी पस्तीस टक्के आणि कॉर्पोरेट जगतातील भेटी पंधरा टक्के असे वर्गीकरण आहे. त्यात दरवर्षी १२ टक्के या शीघ्र वेगाने वाढ होत आहे म्हणे. कुणीतरी धूर्त व्यापाऱ्याने आपल्याकडे परदेशातून 'रिटर्न गिफ्ट' हे कल्पना आणली असणार. गिफ्ट देणे आणि त्यानी परत रिटर्न गिफ्ट देणे यातूनच दोन लाख पन्नास हजार कोटीचा आकडा निर्माण होत असणार.

पूर्वी परदेशी जायला कुणी निघाला की तुला तिकडून काय आणू असं विचारलं जायचं. पण आता इथे सगळंच मिळतं. मध्यंतरी माझा एक मित्र लंडनला जाणार होता म्हणाला, काही आणू का तिकडून तुझ्यासाठी? मी डोळे मिचकावत म्हटलं, 'बघ, जमलं तर कोहिनूर हिरा घेऊन ये. ब्रिटिशांनी आपल्याकडून ढापून तो नेला. त्या रूपाने आपण त्यांना बहाल केलेली राष्ट्रीय अस्मिता थोडीशी जरी परत मिळाली तर मला ते खूप आवडेल.'

मग तुम्ही म्हणाल, भेटवस्तूंनी इतक्या साऱ्या समस्या निर्माण होत असतील तर एखाद्याने एखाद्याला प्रेमापोटी द्यावं तरी काय? मी म्हणेन, प्रत्यक्ष गाठभेट घेऊन गळाभेटीच्या रूपाने भेट द्यावी. तू भेटलास हीच मला तूमी देणारी सर्वात मोठी भेट असं वाटलं पाहिजे. हल्ली फोन आणि रस्त्यावरच्या खड्ड्यांमध्ये अडकलेली माणसं एकमेकांना समोरासमोर भेटणं दुरापास्त झालं आहे. ह्याच जीवाच्या गळाभेटीची तुकाराम महाराजांना आस होती हो!

ॐ ॐ ॐ

संपर्क : २१६४/४, राजहंस, सदाशिव पेठ,

सणस मैदानासमोर, पुणे ४११०३० भ्रमणध्वनी : ९८२२०३५६३७

श्री. विकास मधुसूदन भावे. ठाणे. अभिरुचीसंपन्न वाचकासाठी एक समीक्षा ग्रंथ सादर करत आहेत. ग्रंथवेध - पुस्तक परिचय. अनेक प्रकाशकांकडून अनेक उत्तम पुस्तके प्रकाशित होत असतात. सर्वसामान्य वाचकाला प्रत्येक पुस्तक मिळवून वाचणे शक्य नसते. अशा वेळी श्री. विकास भावे यांच्यासारखे वाचस्पती ही पुस्तके मिळवून, अनेकदा स्वखर्चाने विकत घेऊन वाचतात आणि त्यातील आवडलेल्या पुस्तकांकडे वाचकांचे लक्ष वेधले जावे या हेतूने त्यांची परीक्षणे लिहून ती विविध वृत्तपत्रे, नियतकालिके आणि सोशल मिडियातील वेगवेगळ्या गटांवर प्रसिद्ध करतात.

त्यांनी आजवर दीडशेहून अधिक पुस्तक परिक्षणे लिहिली आहेत. त्यातील ३० परीक्षणांचे हे (पहिले) पुस्तक ई साहित्यतेर्णे प्रकाशित झाले आहे. यात अनेक तरूण उदयोन्मुख लेखक आहेत, तसेच अनेक ज्येष्ठ अनुभवी लेखकही आहेत. कविता, हायकू, गझल आहेत, कथा, कादंबरी, ललित लेखसंग्रह सुद्धा आहेत. ही परिक्षणे वाचून आपण त्यातले काय वाचावे, काय वाचलेच पाहिजे, हे ठरवू शकतो. ई साहित्यच्या www.esahitya.com या साईटवरून त्यांचे ग्रंथवेध हे पुस्तक तुम्हाला डाऊनलोड करता येईल.

भावे मित्र मंडळ, एक परिवाराचा सदस्यत्व आणि स्वनिधीचा उपक्रम.

'भावे मित्र मंडळ-एक परिवार' ही संस्था २००६ मध्ये नोंदणीकृत झाली असून संस्थेचे सदस्य होण्यासाठी १८ वर्षांवरील सर्व कौशिक गोत्री चित्पावन भाव्यांनी मंडळाचे सदस्यत्व स्वीकारावे असे आवाहन भावे मित्र मंडळाकडून वेळोवेळी केलेले आहे. याला प्रतिसाद म्हणून अनेकांनी अगदी लहानग्या मुलांसह सदस्यत्व स्वीकारले आहे. डिसेंबर २०१८ मध्ये उजैनला झालेल्या संमेलनातील निर्णयामुळे सदस्यत्वाची रक्कम आता एक हजार रुपये झाली आहे.

जुलै, २००८ मध्ये झालेल्या भावे मित्र मंडळाच्या कार्यकारिणीच्या बैठकीत भावे मित्र मंडळाचे कार्य पुढे नेण्यासाठी संस्थेचे सदस्य वाढविणे व स्वनिधी वाढविण्याबाबत खालील निर्णय झाले. १) शिक्षण व तत्सम सहकार्य. २) व्यावसायिक सहकार्य/व्यवसायाकरिता कमी व्याजदरात भांडवल पुरविणे. ३) वैद्यकीय कारणांसाठी सहकार्य, मोठ्या शस्त्रक्रियेसाठी मदत (परत बोलीच्या तत्वावर). ४) आपत्कालीन सहकार्य अशा कारणांसाठी आणि भावे मित्र मंडळाच्या कार्यालयीन व्यवस्थापनासाठी स्वनिधी जमवावा असे ठरले. प्रत्येक कमावत्या व्यक्तीने रु. ५०००/- स्वनिधीसाठी द्यावेत असे आवाहन केले गेले. यापेक्षा अधिक रक्कम दिल्यास स्वागतच आहे असेही आवाहन कार्यकारिणीने केले होते. त्यानुसार अनेकांनी स्वनिधीसाठी भरघोस निधी देऊन चांगला प्रतिसाद दिला. अनेकांनी एक रकमी रु. ५०००/- देण्यास असमर्थता दर्शवल्याने रक्कम हप्त्याने स्वीकारण्याचीही योजना समोर आली.

भावे मित्र मंडळाचे अध्यक्ष, श्रीवर्धन वामन भावे यांनी प्रत्येक भावे कुटुंबाकडून रु. १०००/- (रु. एक हजार फक्त) वार्षिक वर्गणी दरवर्षी घ्यावी असा प्रस्ताव ठेवला. या प्रस्तावाला अभय शंकर भावे यांनी अनुमोदन दिले. कुलबंधूंचे उपलब्ध असलेले संपर्क पाहता तीन हजारांपेक्षा अधिक कमावत्या व्यक्ती आहेत. या आवाहनास मान देऊन अनेकांनी सदस्यत्व स्वीकारले आहे, तसेच स्वनिधीही दिलेला आहे.

आपणही सदस्यत्वाची रक्कम रुपये एक हजार व वार्षिक वर्गणी रुपये एक हजार देऊ शकता. खाली दिलेल्या बँक अकाउंटमध्ये रक्कम ट्रान्सफर करावी अशी विनंती आहे.

बँकेचे डिटेलस याप्रमाणे आहेत. **Bank Name** - IDBI Bank, **Branch** - Deccan Gymkhana, Pune. **Account Name** - Bhave Mitra Mandal, **Saving A/C Number** - 50210010010723, **IFSC** - IBKL0000502. रक्कम ट्रान्सफर केल्यावर अभय शंकर भावे यांना ९४२२३०६०३३ या क्रमांकावर किंवा bhave1956@gmail.com या मेलवर संपूर्ण नाव व पत्यासह कळवावे म्हणजे पावती पाठवता येईल.

भावे मित्र मंडळाचा एक उपक्रम - भावे शिक्षण निधी

भावे मित्र मंडळाच्या बैठकीत शिक्षण निधीच्या वाढीसंबंधी काय करता येईल याबाबत नेहमीच विचार विनिमय चालू असतो.

पहिला कुलवृत्तांत सन १९४० मध्ये प्रकाशित झाला. त्यानिमित्ताने जो निधी शिल्लक उरला होता, त्या रकमेचा विनियोग कसा करावा या विचारातून भावे शिक्षण निधीची कल्पना पुढे आली. अनेक कुलबंधूंचे पाठिंब्याने 'भावे शिक्षण निधी'ची स्थापना झाली. जवळजवळ सत्तर वर्षे हे कार्य पहिला कुलवृत्तांतकर्ते गोविंद वासुदेव भावे व त्यांचे सहकारी, पुढे त्यांचे चिरंजीव मधुसूदन गोविंद भावे यांनी चालवले. भावे मित्र मंडळाची स्थापना झाल्यावर २००८ साली भावे शिक्षण निधी हा भावे मित्र मंडळात समाविष्ट झाला. त्यानंतर कामास थोडा वेग आला. आता मंडळाच्या द्वैमासिकातून दरवर्षी निवेदन दिले जाते व भावे कुलोत्पन्न गुणवान विद्यार्थ्यांना पुरस्कार, गरजू विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती दिली जाते. असे असले तरी अजून मोठ्या प्रमाणात या निधीमध्ये भर पडल्यास, वाढत्या महागाईच्या काळात वाढलेल्या शिक्षण खर्चाची तोंडमिळवणी करणे शक्य होईल.

भावे शिक्षण निधीतून आजवर अनेक विद्यार्थ्यांना मदत मिळाली आहे. ही मदत 'फूल ना फुलाची पाकळी' अशा स्वरूपाची आहे हे मान्य केले तरी विद्यार्थ्यांना त्या त्या वेळी जी मदत झाली आहे त्याबाबत

अनेकांना कृतज्ञता वाटते व ते स्वाभाविकही आहे. ही मदत थोडी असली तरी आपल्या कुलाने प्रेमाने व आपुलकीने दिलेला तो प्रोत्साहनपर आशिर्वाद आहे ही भावना अनेक कुलबंधूंनी बोलताना लक्षात आली.

ही भावना लक्षात घेता ज्या भावे कुल बंधू भगिनींना अशी मदत अल्पस्वल्पही का असेना, मिळाली आहे त्यांचेसाठी विनंती वजा आवाहन करीत आहोत की आता जे कुलबंधू आर्थिकदृष्ट्या स्थिरावले आहेत त्यांनी 'भावे शिक्षण निधी'स सहाय्य करून हा निधी वाढवण्याचे कामी पुढाकार घ्यावा. एक कल्पना अशी आहे की प्रत्येकाने दरवर्षीची योजना निश्चित करून तशी रक्कम तयार ठेवून ही रक्कम 'भावे शिक्षण निधी'स देणगीचे स्वरूपात द्यावी. आपल्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने, लग्नाच्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने किंवा भावे मित्र मंडळाच्या वार्षिक स्नेहसंमेलनाच्या निमित्तानेही अशी योजना आपणास तयार करता येईल.

अर्थात ज्यांनी विद्यार्थीदशेत या निधीतून काही सहाय्य घेतलेले नाही अशांनीही शिक्षण निधीस सहाय्य करण्यासाठी हे निवेदन आहे हे सांगणे नकोच. 'थेंबे थेंबे तळे साचे' या उक्तीप्रमाणे हा निधी वाढीला लागेल असा विश्वास वाटतो. सर्वांनी मनावर घेतले तर हे काम सोपे होईल. 'केल्याने होत आहे रे ! आधी केलेचि पाहिजे !' अधिक काय लिहावे!

अध्यक्ष, भावे मित्र मंडळ

शिक्षण निधीच्या देणगीची रक्कम आपल्याला बँकेच्या खात्यात डायरेक्ट जमा करता येईल. त्याचा तपशील खाली दिला आहे.

Bank Name - Janata Sahakari Bank, **Branch** - Karve Road, Pune., **Account Name** - Bhave Mitra Mandal (Ek Pariwar) A/C Bhave Shikshan Nidhi, **Saving - A/C Number** - 007220100038846, **IFSC Code** - JSBP0000007

रक्कम ट्रान्सफर केल्यावर परशुराम भावे (९४०३५१६८७५) किंवा अभय भावे (९४२२३०६०३३) यांना कळविणे आवश्यक आहे.

अध्यापनशास्त्रातील सिध्दांतांची उपयोगिता

© शर्वरी भूषण भावे, गोवा.

शिक्षण म्हणजेच सर्वांगीण विकास. सर्वांगांनी आणि सर्वांथिने विकास घडवून आणणे म्हणजे शिक्षण होय. अध्यापन ही देखील एक विकासात्मक प्रक्रिया आहे. यामधून विद्यार्थ्यांच्या मनाच्या विविध प्रवृत्तींचा विकास साधला जातो. शिक्षार्थ्यांचा सर्वांगांनी विकास साधतो की नाही यावर लक्ष केंद्रित करणे हेच अध्यापनाचे मूळ उद्दिष्ट आहे. शिक्षणाचे ध्येय हे केवळ बौद्धिक किंवा ज्ञानात्मक विकास साधणे एवढ्यापूरतेचे मर्यादित न राहता ते व्यापक झाले आहे. शिक्षण म्हणजेच संपूर्ण व्यक्तीमत्त्वाचा, व्यक्तीमत्त्वाच्या सर्व अंगांचा - बौद्धिक, भावनात्मक, सांस्कृतिक, सामाजिक इत्यादी सर्व बाजूंचा विकास होय.

आपल्या नवीन शैक्षणिक धोरणाने यावर जास्त भर दिला आहे. ज्ञानसंवर्धनाबरोबरच विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक कौशल्यांचा विकास करणे, विविध कलांचा विकास करणे आणि त्यांच्या कलात्मक सौंदर्याची प्रचिती देणे हे शिक्षणाचे मूळ ध्येय आहे.

केवळ एका विषयाच्या अध्यापनातून सर्वांगीण विकास साधला जाऊ शकत नाही. विविध विषयांचा परिचय विद्यार्थ्यांना झाला पाहिजे. म्हणूनच आंतरविद्याशाखीय शिक्षणावर भर दिला जातो. विविध विषयांच्या अध्ययनातून त्याची आवड शोधून त्यामध्ये त्याचे ध्येय साध्य करण्याची प्रेरणा त्याला दिली गेली पाहिजे. प्रत्येक विषय विद्यार्थ्यांच्या विशिष्ट शक्ती व प्रवृत्तींना आवाहन करत असतो आणि यासाठीच प्रत्येक विषयाच्या अध्यापनाचे एक शास्त्र विकसित झालेले आहे आणि त्याचे अवलोकन करणे गरजेचे आहे. अध्यापनाची उद्दिष्टे समजून घेतल्यास त्याकडे पोचणे सोपे होते.

अध्यापनाची अनेक सूत्रे, सिध्दांत, तत्त्वे अभ्यासल्यानंतर याची उपयोगिता लक्षात येते. या अनेक तत्वांचा अवलंब शिक्षकाला वर्गात करता येणे अगत्याचे आहे. सिध्दांतांचे उपयोजन करणे खूप गरजेचे आहे. यासाठी शिक्षकाने अभिरुची-केंद्री अभ्यासक्रम (Interest centred curriculum), कृतीकेंद्री अभ्यासक्रम (Activity centred), विद्यार्थी केंद्रित दृष्टिकोन, लाभार्थी केंद्रित दृष्टिकोन (Tailor-centred approach) यांचा अवलंब केला पाहिजे. विद्यार्थ्यांच्या गरजा ओळखून त्यांना विषयाचे पूरक ज्ञान देणे आवश्यक आहे.

अध्ययनाची त्रिसुत्री - उद्दिष्ट (ध्येय) निश्चिती (विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी पाठ्यपुस्तककेंद्री तसेच विविध कार्यक्रमांचे आयोजन, संवादी-प्रक्रिया यांचा अवलंब करणे गरजेचे), पूरक अध्ययनानुभव (प्रत्यक्षपणे वर्गातील शिक्षण जे नाविन्यपूर्ण होण्यासाठी शिक्षकाने चिंतन-समन्वय-प्रवर्तन (Think-Pair-Share), तंत्रज्ञान इत्यादींचा वापर केला पाहिजे), शिकवलेल्या पाठ्यांशावर आधारित मूल्यमापन (विद्यार्थ्यांमध्ये झालेल्या प्रगतीचे मोजमाप-सृजनशीलतेचे मूल्यमापन) केले पाहिजे.

जोहान फ्रेड्रिक हर्बर्ट हे एक जर्मन तत्त्वज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ आणि शिक्षक होते, जे आधुनिक वैज्ञानिक शिक्षणशास्त्राचे संस्थापक मानले जातात. हर्बर्ट त्यांच्या शिक्षणशास्त्रासाठी विशेषतः ओळखले जातात, ज्यामध्ये त्यांनी पंचपदी (पंचपद्धती) विकसित केली.

अध्यापन ही एक विकासात्मक प्रक्रिया असल्याने हर्बर्टच्या 'पंचपदीचा' विचार पाठपद्धतीमध्ये करणे अगत्याचे ठरते - प्रस्तावना, विषय- प्रतिपादन, संकलन, मूल्यमापन (समालोचन) आणि स्वाध्याय यामध्ये फलककार्य ही या सर्व पायऱ्यांमध्ये उपयोगात येणारी क्रिया आहे. कोणताही पाठ शिकवण्यापूर्वी वर्गात वातावरणनिर्मिती करणे, पाठाआधी प्रस्तावना करणे, विविध प्रश्न विचारणे,

विद्यार्थ्यांच्या पूर्वज्ञानाची पडताळणी करणे आवश्यक आहे. त्यानंतर विषय प्रतिपादन करताना विविध शैक्षणिक साधनांचा वापर करता येतो. यानंतर पाठ्यांशाची उजळणी करणे, पाठ्यांशांवर आधारित प्रश्न विचारणे, आकलनप्रक्रिया नीट झाली आहे याची खात्री करण्यासाठी मूल्यमापन करणे व शेवटी स्वाध्याय देणे अशी ही अध्यापनाची पंचपद्धती आहे.

बेन्जामिन ब्लूम हे एक शैक्षणिक मानसशास्त्रज्ञ होते ज्यांनी वर्गीकरण पद्धती तयार केली. जीन पियाजे हे एक स्विस मानसशास्त्रज्ञ होते, ज्यांना त्यांच्या संज्ञानात्मक विकासाच्या सिध्दांतासाठी ओळखले जाते. कोह्लर हे एक जर्मन मानसशास्त्रज्ञ होते, ज्यांनी अंतर्दृष्टी शिक्षण सिध्दांत विकसित केला. अध्यापनाच्या आकलनाकरिता ब्लूम, कोह्लर, गोलमन, हर्बर्ट, गार्डनर यांच्या सिध्दांतांची अंमलबजावणी प्रत्यक्ष वर्गात करणे गरजेचे ठरते.

ब्लूमच्या वर्गीकरण पद्धतीनुसार अध्ययनप्रक्रिया सहा स्तरांनी दर्शवली जाते - ज्ञान, आकलन, उपयोजन, विश्लेषण, मूल्यांकन आणि नवनिर्मिती. पाठ्यांशाचे विद्यार्थ्यांना योग्य पद्धतीने आकलन होण्यासाठी पूर्वज्ञानावर आधारित प्रश्नसंच तयार केला पाहिजे. प्रश्नोत्तरांमधून विद्यार्थ्यांना असणाऱ्या आकलनक्षमतेचा अंदाज बांधता येतो. आकलनानंतरच मूल्यमापन प्रक्रियेला न्याय देता येऊ शकेल. उदा. 'काकांची छत्री' अशा एखाद्या पाठाचे अध्यापन करण्यापूर्वी विनोद आणि विनोदी साहित्याची तोंडओळख विद्यार्थ्यांना असली पाहिजे. एखादी विनोदी कथा सांगून त्यातील विनोदाची चर्चा वर्गात केली पाहिजे. विद्यार्थ्यांचा समतोल व क्रमबद्ध विकास साधण्यासाठी श्रवणाकलन प्रक्रिया (listening comprehension), वाचनाकलन प्रक्रिया (reading comprehension) विकसित करणे गरजेचे आहे.

उदा. एखादा कठीण वाटणारा विषय जर गोष्टीरूपाने समजावला तर तो लगेच लक्षात राहतो आणि विषय सोपा वाटायला लागतो. गोष्टीमुळे मुलांना भाषा आणि साहित्याची तोंडओळख होते. खेळातून विद्यार्थ्यांमध्ये एकसंगतेने कार्य करण्याचे मूल्य विकसित होते. शारीरिक विकासासोबत विद्यार्थ्यांच्या मानसिक विकासाला जास्त भर देणारी नवीन शिक्षणपद्धती आज अनुसरली पाहिजे. शिक्षक हा आदर्श गुरू असला पाहिजे. शिक्षकाची दैनंदिनी ही त्याच्या कामाचा दिशादर्शक ठरते. विद्यार्थ्यांना ज्ञान देण्यासोबत त्यांच्यावर चांगले संस्कार करणेसुद्धा गरजेचे आहे. स्वच्छतेचे महत्त्व मुलांना पटवून देणे आवश्यक आहे. पहिल्यांदा वर्गात वातावरणनिर्मिती करणे म्हणजेच एक प्रकारची पायाभरणी करणे आणि त्यानंतर खऱ्या शिक्षणाला प्रारंभ करणे खूप सोयीस्कर ठरते.

'वाचाल तर वाचाल' या उक्तीला अनुसरून वाचनाचे महत्त्व सांगणे आवश्यक आहे. वाचनालाची सोय करून वेगळी वाचन तासिका घेतल्यास विद्यार्थी या सुवर्णसंधीचा उपयोग नक्की करतील. सत्य, निष्ठा, नम्रता, आदरभाव, नीटनेटकेपणा या मूल्यांची प्रतिष्ठापना विद्यार्थ्यांमध्ये करणारा पालकांनंतरचा महत्त्वाचा दुवा म्हणजेच एक शिक्षक आहे. शूरीरांच्या गोष्टीसोबत धर्मात्म्यांच्याही गोष्टी मुलांना सांगितल्या पाहिजेत. घोकंपट्टीवर भर न देता विषयाचे योग्य आकलन विद्यार्थ्यांना झाले आहे याची खात्री शिक्षकाने केली पाहिजे. शिक्षकाने कायमच स्वयंस्फूर्तीने विद्यार्थ्यांना यशाची वाट दाखवली पाहिजे. मुले दृकश्राव्य माध्यमातून बरेच काही शिकतात. एखादे चित्र बघितले तर ते त्यांच्या लगेच लक्षात राहते तसेच एखादी गोष्ट ऐकली की ती सहसा विसरता येत नाही. अनुकरणातूनसुद्धा एखादा नवीन खेळ किंवा प्रयोग मुलांना शिकवता येतो.

कोह्लरच्या जेस्टाल्ट सिध्दांतातून संकल्पना नकाशांची (Concept Maps) निर्मिती, समस्येचे निराकरण आणि अंतर्दृष्टीपूर्ण शिक्षण यासारख्या समग्र शिक्षणपद्धतीचे महत्त्व समजते. उदा. विद्यार्थ्यांना एखादा पाठाचा संकल्पना नकाशा करायला शिकवल्यास परीक्षेदरम्यान त्यांच्या उपयोगात येईल. नकाशाकडे नजर फिरवली की त्याला आशय लक्षात येईल, त्यातले मुद्दे अधोरेखित होतील

आणि यामुळे आकलन चांगले होईल.

जीन पियाजेट हे एक स्विस मानसशास्त्रज्ञ होते. पियाजेट बालविकास आणि संज्ञानात्मक विकास सिध्दांतासाठी प्रख्यात आहेत. वर्गात पियाजेटच्या संज्ञानात्मक विकास सिध्दांताची अंमलबजावणी केल्याने शिक्षणप्रक्रिया सुलभ होईल. या सिध्दांतानुसार एखादे मुल चार टप्प्यांद्वारे प्रगती करते. एखाद्या व्यक्तीला अनुभवांतून आणि सभोवतालच्या वातावरणातून समज येते. या सिध्दांतानुसार विद्यार्थ्यांना संशोधन करण्यास प्रोत्साहन दिले पाहिजे, प्रत्यक्ष प्रशिक्षण दिले पाहिजे, संवादी प्रक्रियेचा अवलंब केला पाहिजे.

हार्वर्ड गार्डनर हे एक प्रसिध्द शैक्षणिक मानसशास्त्रज्ञ होते. गार्डनरच्या बहुप्रज्ञा सिध्दांतानुसार (एकाधिक बुद्धिमतेच्या सिध्दांतानुसार) प्रत्येक व्यक्तीमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारच्या प्रज्ञा आणि सामर्थ्य असतात. उदा. भाषिक प्रज्ञा, स्थानिक प्रज्ञा, संगीत प्रज्ञा आदी. या बहुप्रज्ञांचा विचार आणि पोषण करून शिक्षक, विद्यार्थ्यांमध्ये अंतर्भूत असणाऱ्या सामर्थ्यांनुसार वर्गात अधिक समावेशक आणि आकर्षक वातावरण तयार करू शकतात. शैक्षणिक प्रणालीने या बहुप्रज्ञांचा विचार केला पाहिजे.

विद्यार्थ्यांमध्ये असलेल्या भाषिक प्रज्ञेचा विकास साधण्यासाठी वादविवाद स्पर्धांचे आयोजन, भितीपत्रांची निर्मिती, वाडमयमंडळाची नियुक्ती आणि या मंडळातर्फे विविध स्पर्धा-कार्यक्रमांचे आयोजन इत्यादी गोष्टी करता येतील. निसर्गविषयक प्रज्ञेचा विकास साधण्यासाठी सहलींचे आयोजन, बागकाम प्रकल्प यांचा समावेश करता येईल.

गोलमन हे एक ख्यातनाम मानसशास्त्रज्ञ होते, ज्यांनी त्यांच्या Emotional intelligence: Why it can matter more than IQ या पुस्तकाद्वारे भावनिक बुद्धिमतेची संकल्पना लोकप्रिय केली. गोलमन यांचा सिध्दांत व्यक्तीच्या वैयक्तिक आणि व्यावसायिक यशामध्ये भावनांचे महत्त्व अधोरेखित करतो. गोलमन यांचा भावनिक बुद्धिमतेच्या सिध्दांतानुसार आत्म-जाणिव, प्रेरणा, आत्म-नियमन आणि सहानुभूती या चार घटकांना खूप महत्त्व आहे.

उदा. आत्मजाणिव वाढवण्यासाठी वर्ग सुरू होण्यापूर्वी विद्यार्थ्यांना त्यांचा एखाद्या कार्याबाबतचा अनुभव विचारता येईल. स्वनियमनाच्या पूर्तीसाठी वर्गात सुरूवातीची दोन-तीन मिनिटे मेडिटेशन करून भावनांचे व्यवस्थापन करता येईल. शिक्षणाबाबतची गोडी वाढवण्यासाठी सकारात्मक पुनर्बलन करणे गरजेचे आहे. स्पर्धा-परिक्षांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या प्रयत्नांचे कौतुक एखादी भेटवस्तू देऊन करता येईल. गोलमनच्या सिध्दांताच्या उपयोजनामुळे वर्गात सकारात्मक आणि प्रभावी वातावरण निर्माण होऊ शकते. यामुळे विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक तसेच मानसिक विकास साधला जाऊ शकतो.

अशाप्रकारे वेगवेगळ्या सिध्दांतांचा अवलंब शिक्षकाने वर्गात शिकवताना केल्यास विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधला जाऊ शकतो, अध्यापनामध्ये परिणामकारकता येऊ शकते, निश्चित केलेल्या उद्दीष्टांची पूर्तता होऊ शकते. उद्दीष्टसाध्यतेच्या माध्यमातूनच विद्यार्थ्यांमधून रसिक, सहृदय, कलात्मक व सुसंस्कृत व्यक्तिमत्त्व निर्माण करण्याचे समाधान शिक्षकांना मिळू शकते.

संपर्क : घर नं १२६३/७, पिसगाळ,

ॐ ॐ ॐ

पो. माडौल, गोवा ४०३४०४ भ्रमणध्वनी : ९०४९२२२१२३

२०-०२-२०२५ ला मुंबई येथे झालेल्या झी नाट्य गौरव पुरस्कार २०२५ च्या कार्यक्रमात स्वप्नील दिनेश भावे, पुणे. यास प्रायोगिक विभागात 'तुझी औकात काये' या नाटकासाठी सर्वोत्कृष्ट संगीतकार हा मानाचा पुरस्कार मिळाला. या नाटकात दोन कन्नड व दोन मराठी गाण्यांसाठी त्याने संगीत दिले आहे. नाटकात तो स्वतः हार्मोनियम व अन्य दोन वाद्ये वाजवतो. त्याचा पुण्यात ट्युनिंग हार्ट या नावाने रेकॉर्डिंग स्टुडियो आहे.

भावे मित्र मंडळातर्फे त्याचे हार्दिक अभिनंदन!!!

अशीच माणसं

© अमृत नंदकुमार भावे, ठाणे.

संपर्क : ९९२००१६०७०

अशीच माणसं असतात तेव्हा नात्यांचा फुलबाग बहरतो व ती नसतात तेव्हा तो कोमेजून जातो.

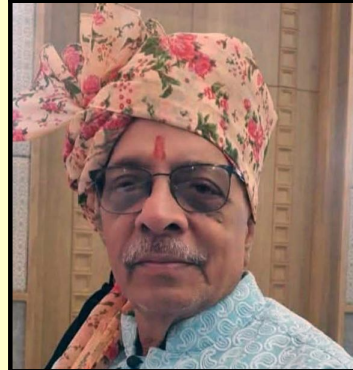
अशीच माणसं असतात तेव्हा जुळतो प्रेमाचा ऋणानुबंध. सर्वदूर दरबळतो आठवणींचा गंध.

अशीच माणसं असतात तेव्हा त्यांच्या कर्तृत्वाने होतो समाजाचा विकास.

त्यांच्या कर्तृत्वानेच लागतो समाजाला यशाचा ध्यास.

अशीच माणसं असतात तेव्हा जीवनी फुलते हास्य दूर होते दुःखाचे दास्य.

सहवेदना

सुरेश सीताराम भावे, रत्नागिरी. यांचे दि. २७ जानेवारी २०२५ या दिवशी निधन झाले. ते रत्नागिरीच्या आकाशवाणी केंद्रावर वृत्त निवेदक होते. रत्नागिरी आकाशवाणीचा अंगत पंगत हा कार्यक्रम एकेकाळी त्यांनी खूप गाजवला होता. ते उत्तम कीर्तनकार होते. त्यांच्या इच्छेनुसार त्यांचे देहदान त्यांच्या

कन्या दर्शना बापट यांनी केले.

त्यांच्या आत्म्याला सद्गती लाभो हीच ईश्वर चरणी प्रार्थना.

श्रीकृष्ण भार्गव भावे, पुणे. यांचे दि. ३ फेब्रुवारी २०२५ या दिवशी निधन झाले. पुण्यात शिक्षण संचालकांचे स्वीय सहाय्यक म्हणून त्यांनी नोकरी केली. शॉर्टहॅंडमध्ये महाराष्ट्रात प्रथम क्रमांकांने उत्तीर्ण झाले होते. त्यांच्या पश्चात मुलगा, सून, कन्या, जावई, नातवंडे असा परिवार आहे.

त्यांच्या आत्म्याला सद्गती लाभो हीच ईश्वर चरणी प्रार्थना.

हिंदू स्वयंसेवक संघ, यु.एस.ए. यांचेतर्फे सुरु असलेले हिंदू संघटनेचे प्रभावी कार्य

© शशिकिशोर दत्तात्रेय भावे, पुणे.

मागील काही वर्षांपासून हिंदू स्वयंसेवक संघ ही संघटना अमेरिकेत एक उल्लेखनीय कार्य करीत आहे. अमेरिकेत भारतीय-मुख्यत्वे हिंदू नागरिक बऱ्याच संख्येने स्थलांतरित झाले. उद्योग, नोकरी, उच्चशिक्षण, व्यवसाय आदी उद्देशाने हिंदू समाज अमेरिकेत स्थलांतरित झाला.

भारतीय संस्कृतीचा संपन्न वारसा असलेला समाज अमेरिकेत वास्तव्याला गेला आणि सहाजिकच आपली संस्कृती आणि न विसरता येणारा वारसा त्याने आपल्या बरोबर नेला. सहाजिकच आपल्या संस्कृतीची ओळख तेथील जनतेला कळावी ही भावना बळावू लागली. सुरवातीस व्यक्त-अव्यक्त स्वरूपात असलेली भावना पुढे मूर्त स्वरूपात प्रकट होऊ लागली.

यातूनच १९८९ च्या विजयादशमीचे मुहूर्तावर हिंदू स्वयंसेवक संघ या संघटनेचे कार्य सुरु झाले. सुरवातीस डॉ. वेदप्रकाश नंदा (१९३४-२०२४) हे या संघटनेचे अध्यक्ष होते आणि सध्या डॉ. विनोद अवस्थ हे या संघटनेचे अध्यक्ष आहेत.

सुरवातीस लहानशा स्वरूपातील संघटनेचे हे रोपटे आता चांगलेच फोफावले आहे, विस्तारले आहे. अमेरिकेतील एकूण ५० राज्यातील सुमारे ३२ राज्यात कार्यक्षेत्र विस्तारले असून १६९ प्रमुख शहरांतून २३३ केंद्रे (शाखा) विस्तारल्या आहेत. कॅलिफोर्निया, टेक्सास, इलिनॉयस, न्यु जर्सी, ओहयो आदी राज्यात आज संघशाखा कार्यरत आहेत व हजारो कार्यकर्ते शक्य तेवढे कार्य आपल्या दैनंदिन जीवनातून वेळ काढून करीत आहेत. संघटनेच्या माध्यमातून विजयादशमी, सूर्यनमस्कार, गुरु वंदना, रक्षा बंधन, बालगोकुलम, हिंदू युवा, आंतरराष्ट्रीय योग दिवस, हिंदू संघटन दिवस असे विविध उपक्रम राबवले जातात.

सुरवातीपासूनच आयोजकांनी संघटनेच्या विस्ताराबरोबरच एतद्देशीय समाजात मिसळून तेथील समाजकार्याशी आपल्या संघटनेला बांधून घेतले आहे. अमेरिकेतील समाजजीवनाशी मिसळून जातानाच भारतीय संस्कृतीशी ओळख अमेरिकन समाजाला व्हावी या उद्देशाने अनेक कार्यक्रमांचे नियोजन केले जाते.

विजयादशमीच्या दिवशी योग, नियुद्ध (भारतीय मार्शल आर्टस) याची प्रात्यक्षिके सादर केली जातात. घोषवाद्यांचे (बँड) संचलन प्रेक्षणीय असते. समाजातील निरनिराळ्या क्षेत्रातील नामवंत व्यक्तींना आमंत्रित केले जाते. कवायतींचे विविध प्रकार, सूर्यनमस्कार सादर केले जातात.

सूर्यनमस्कार योजना म्हणजेच हेल्थ फॉर ह्युमॅनिटी योगार्थॉन (Sun salutation) हा कार्यक्रम जानेवारी २०२४ मध्ये १६ दिवस केला होता. ३६ राज्यातील १५५८५ जण या कार्यक्रमात सहभागी झाले होते व एकूण ९२५०५१ इतक्या वेळा सूर्यनमस्काराचे आवर्तन करण्यात आले. समाजातील विविध क्षेत्रातील मान्यवर तसेच नागरीक उपस्थित राहिल्याने या कार्यक्रमास मोठा प्रतिसाद मिळाला.

हिंदू स्वयंसेवक संघाकडून मे महिन्यात गुरु वंदना हा कार्यक्रम केला जातो. या वर्षी २२ राज्यात ७२ कार्यक्रम केले गेले. त्यात ८६५६ जण सहभागी झाले होते व २००० शिक्षण क्षेत्रातील मान्यवर उपस्थित होते. कॅलिफोर्निया, टेक्सास, इलिनॉयस, न्यु जर्सी व ओहियो येथील विद्यार्थी या कार्यक्रमात सहभागी झाले होते. त्यांनी वेगवेगळे गुरु वंदनेचे कार्यक्रम सादर केले.

हिंदू स्वयंसेवक संघाच्या शाखांमधून निरनिराळ्या वयोगटासाठी निरनिराळे कार्यक्रम नियमितपणे घेतले जातात. ५ ते १२ या वयोगटातील लहान मुलांसाठी Bal Gokulam हा मूल्यशिक्षणावर भर देणारा कार्यक्रम वर्षभर चालू असतो. किशोरगटातील मुलांसाठीही विविध कार्यक्रम घेतले जातात. गेल्या वर्षी १३ ते १९ या वयोगटातील मुले कार्याचा विस्तार व्हावा म्हणून २ ते ४ आठवडे आपला

वेळ देऊन ते विविध ठिकाणी विस्तारक म्हणून गेले होते व हिंदू स्वयंसेवक संघाच्या कामाचा परिचय करून दिला. याचप्रमाणे मोठ्या वयोगटासाठी Hindu Yuva महिला स्वयंसेविकांसाठी 'सेविका' असे नियोजन केले आहे. 'प्रेरणा' नावाचे त्रैमासिक प्रकाशित केले जाते.

अशा अनेकविध मार्गाने हिंदू स्वयंसेवक संघाचा विस्तार होत आहे. ज्येष्ठ नागरिकांसाठीही शाखा चालविल्या जातात. अमेरिकेतील बऱ्याच शहरात मार्टिन ल्युथर किंग (ज्यु) दिन साजरा केला जातो. विव्रश्न कल्चर आणि भारतीय सांस्कृतिक जीवन यांचे योग्य संमेलन असलेला मार्टिन ल्युथर किंग वर्धापन दिनाचा कार्यक्रम विविध धर्मांचे प्रेरक संमेलन असा ठरत आहे.

प्रतिवर्षी ४ जुलैला अमेरिकेचा स्वातंत्र्यदिन असतो. यातील कार्यक्रमांद्वारेही भारतीय समाज हिंदू स्वयंसेवक संघाच्या वतीने तिथल्या समाज जीवनाशी एकरूप होताना दिसतो.

'आंतरराष्ट्रीय योग दिन', हिंदू संघटन दिवस, अयोध्येतील राम जन्मभूमी प्राण प्रतिष्ठा दिन, आफ्रीकन-अमेरिकन संस्कृतीशी जोडलेला ब्लॅक हिस्टरी मंथ आदी उपक्रमांना मोठ्या शहरातील स्थानीय पुढाऱ्यांनी दाद देऊन हिंदू स्वयंसेवक संघाच्या सहभागाचे कौतुक केले आहे.

वर उल्लेख केल्याप्रमाणे हिंदू स्वयंसेवक संघाचे कार्य हळूहळू पण निश्चितपणे अमेरिकन सांस्कृतिक जीवनाला आपलेसे करत आहे.

मागील तीन-चार महिन्यातील माझ्या मुलाकडील अमेरिकेतील वास्तव्यात माझा ओहयो-मेसन इथल्या हिंदू स्वयंसेवक संघाच्या शाखेशी जवळून परिचय झाला. एरवी एकमेकांच्या संपर्कात येणे अवघडच पण हिंदू स्वयंसेवक संघाच्या शाखेमुळे विशेषतः मराठी समुदाय पंजाबी, तमिळ, तेलगु व गुजराती समाजातील ज्येष्ठ, तरुण व महिला जे कधी एकमेकांच्या परिचयाचे असणेही अशक्य होते ते हिंदू स्वयंसेवक संघामुळे एकत्र आले. हा एक फार मोठा फायदा येथल्या हिंदू स्वयंसेवक संघाच्या शाखांमुळे झालेला आहे. या निमित्ताने परस्पर परिचय वाढला ज्याचे आता मोठ्या कौटुंबिक स्नेहबंधनात रूपांतर झाले आहे हा अनुभव मला व्यक्तीशः घेता आला.

अमेरिकेतील हिंदू स्वयंसेवक संघाच्या या सांस्कृतिक योगदानाला माझ्या शुभेच्छा!

आभार Hindu Swayamsevak Sangh (USA) यांचा Annual Report October 2023 - Sept 2024.

संपर्क : प्लॉट नं ९, सरगम, नवकेतन सोसायटी,

कोथरुड, पुणे ४११०३८ भ्रमणध्वनी : ७५५९४४५२१

ॐ ॐ ॐ

सहवेदना

ज्येष्ठ साहित्यिक, दूरदर्शनचे माजी वृत्तनिवेदक प्रा. अनंत दत्तात्रेय भावे यांचे दि.२३ फेब्रुवारी २०२५ ला निधन झाले. बालसाहित्यातील योगदानासाठी २०१३ साली त्यांना साहित्य अकादमी पुरस्काराने गौरवण्यात आले होते. ते मुंबईतील सोमय्या महाविद्यालयात मराठीचे अध्यापक होते. त्यांनी साप्ताहिकात स्तंभलेखन, वृत्तपत्रांमध्ये लेखन केले. तसेच त्यांनी दूरदर्शनवर वृत्तनिवेदक म्हणून काम काम केले होते. त्यांची ५० हून अधिक पुस्तके प्रकाशित आहेत. विशेषतः बालसाहित्यकार म्हणून त्यांची ओळख होती.

त्यांच्या आत्म्याला सद्गती लाभो हीच ईश्वर चरणी प्रार्थना.

देवा तुझे किती सुंदर आकाश हे गीत लिहिणारे कवी, लेखक, बालगीतकार शिक्षणतज्ज्ञ प्राचार्य ग.ह.पाटील

प्रतिनिधी, पुणे – देवा तुझे किती सुंदर आकाश हे गीत लिहिणारे कवी, लेखक, बालगीतकार शिक्षणतज्ज्ञ प्राचार्य ग. ह. पाटील यांची अनेक बालगीते लोकप्रिय आहेत. त्यांच्या अनेक बालकविता मराठी शालेय पाठ्यपुस्तकांत असत. त्यांच्या बालकविता गेल्या तीन पिढ्यांना मुखोद्गत होत्या.

गणेश हरी पाटील यांचे जन्मगाव जुन्नर तालुक्यातील पिंपळवाडी आहे. त्यांचा जन्म १९ ऑगस्ट १९०६ ला झाला. पुणे येथील न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये शालेय शिक्षण, त्यानंतर महाविद्यालयीन शिक्षण घेऊन बी.ए. पदवी धारण केलेले ग.ह. पाटील मुंबईच्या एल्फिस्टन महाविद्यालयामधून बी.टी. झाले. शिवाजी मराठा हायस्कूलमध्ये नोकरी केल्यानंतर ते जळगाव, धुळे, बोर्डी, पुणे येथील ट्रेनिंग कॉलेज फॉर मेन ह्या संस्थेचे प्राचार्य होते. काही काळ शिक्षणअधिकारीपद भूषविल्यानंतर १९६२ साली ते निवृत्त झाले. अनेक शैक्षणिक समित्यांवर त्यांना नियुक्त केले होते.

ग. ह. पाटील हे बालसाहित्यिक होते. वयाच्या २५ व्या वर्षी त्यांनी 'बालशारदा' या ग्रंथाचे संपादन केले. त्या ग्रंथाला त्यांनी अभ्यासपूर्ण अशी प्रस्तावनाही लिहिली होती. पुण्याच्या ट्रेनिंग कॉलेजचे प्राचार्य असलेले पाटील, त्या कॉलेजमध्ये अध्यापन करताना सतत प्रयत्नशील आणि प्रयोगशील असत. लेखकांनी मुलांना सकस आणि आणि परिपूर्ण साहित्य वाचायला मिळावे यासाठी ग. ह. पाटील यांनी महिनाभराचे शिबिर १९६० मध्ये आयोजित केले होते. या शिबिरासाठी महाराष्ट्रभरातून होतकरू लेखक निवडले होते. शिबिराचा लाभ घेतलेले लेखक मुलांच्या क्षेत्रांत पुढे नावारूपाला आले.

रविकिरण मंडळाच्या कवींचा व तांबे यांच्या काव्याचाही दाट प्रभाव ग. ह. पाटीलांवर पडला असून निखळ प्रांजलपणा हे ग. ह. पाटीलांच्या कवितेचे ठळक वैशिष्ट्य आहे. प्रांजळपणाच्या जोडीला तिच्यात सहजता, अकृत्रिमता व सहजसुंदर बालभाव आहे. आपल्या अनुभवविश्वाशी इमान राखल्यामुळे ही गुणसंपदा तिला लाभलेली आहे.

ग. ह. पाटीलांच्या कवितेत साहित्य हेच एकमेव प्रयोजन जाणवते. त्यात कसलाही आव व उमाळा नाही.

ग. ह. पाटील यांच्या कवितांचा संग्रह 'गस्तवाल्यांची गीते आणि निवडक कविता' या पुस्तकाद्वारा प्रकाशित झाला आहे. पुस्तकाचे संपादन त्यांच्या कन्या डॉ. मंदा खांडगे यांनी केले आहे. पुस्तकाला शांता शेळके यांची प्रस्तावना आहे. ग. ह. पाटीलांचा 'लिंबोळ्या' या नावाचा एक कवितासंग्रह आहे, त्यात त्यांच्या बालकवितांशिवायच्या अनेक कविता आहेत.

ग. ह. पाटील यांच्या प्रसिद्ध आणि मुलांच्या आवडत्या कविता (१) देवा तुझे किती सुंदर आकाश (२) पाखरांची शाळा भरे पिंपळावरती, चिमण्यांची पोरे भारी गोंगाट करती (३) फुलपाखरू छान किती दिसते. (४) माझ्या मामाची रंगीत गाडी हो तिला खिलाच्या बैलांची जोडी हो. या आहेत.

ग. ह. पाटील यांची पुस्तके (१) गस्तवाल्यांची गीते आणि निवडक कविता (संकलन, संपादिका मंदा खांडगे) (२) पाखरांची शाळा (बाल कवितासंग्रह) (३) बालशारदा (गद्य) (४) लिंबोळ्या (काव्यसंग्रह).

पुण्याच्या महाराष्ट्र साहित्य परिषदेने बालसाहित्यासाठी ग.ह. पाटील यांच्या नावाचा पुरस्कार ठेवला आहे.

पाटील यांची जानपदगीते अथवा भलरी गीतेही लोकप्रिय झाली होती. 'नागरभाषा न वापरता केलेले प्रत्ययकारी चित्रण, हे त्यांच्या कवितेचे वैशिष्ट्य. त्यामुळे समकालीन कवींमध्ये त्यांची कविता उठून दिसली', असा त्यांच्या कन्या मंदा खांडगे यांचा अभिप्राय आहे. रसाळ आणि प्रासादिक असे शे-सव्वाशे अभंगही त्यांनी रचले. 'पाखरांची शाळा' (१९६०) या संग्रहात अवीट गोडीच्या बालकविता आहेत. त्यातील निवडक बालगीतांची ध्वनिफितही प्रकाशित झाली आहे.

'रानजाई'ला महाराष्ट्र ग्रंथोत्तेजक सभा पुरस्कार, 'लिंबोळ्या'ला (१९६१) राज्य सरकार तर 'पाखरांच्या शाळेला' राज्य सरकार व केंद्र सरकार ह्यांचे पुरस्कार लाभले आहेत. १९८९ साली बालकुमार साहित्य संमेलनातर्फे पाटील यांचा गौरव करण्यात आला. 'पदविका शिक्षण व अध्ययन', 'एका कर्मवीराची कहाणी', 'आधुनिक शिक्षणशास्त्र', 'भाषेचा अभ्यास', 'वाङ्मय लेखन', 'नवीन सोपे मोडी वाचन' ही त्यांची इतर ग्रंथसंपदा आहे.

महत्त्वाची वैधानिक सूचना – 'भावे-प्रयोग' या अंकात प्रसिद्ध झालेल्या साहित्याचे सर्व लेखनाधिकार त्या त्या लेखकांकडे आहेत. या अंकातील साहित्य अन्यत्र प्रकाशित करण्यापूर्वी त्या त्या लेखकांकडून पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे. – संपादक.

संपादक मंडळ : अभय शंकर भावे, संपादक
शशिकिशोर दत्तात्रेय भावे, पर्शराम गोविंद भावे,
उदय नारायण भावे. (सल्लागार)

'प्राजक्त' हे सायंदिनिक मुद्रक, प्रकाशक व मालक श्री. प्रफुल्ल गणेश डबीर यांनी प्रज्ञा प्रिंटिंग प्रेस, २८७ 'डी' वॉर्ड, कसबा गेट-गंगावेश रोड कोल्हापूर-४१६००२ येथे छापून प्राजक्त कार्यालय, २८७ 'डी' वॉर्ड, कसबा गेट-गंगावेश रोड, कोल्हापूर-४१६००२ येथून प्रसिध्द केले.

संपादक : प्रफुल्ल डबीर. फोन : 8623053750

email - prajakaweekly@gmail.com

RNI NO. : M-6 (1457) / 70-RNI

Reg. No. KLR 136/24-26 Posted in Kolhapur RMS